

I. Fejezet

A magyarországi románok gazdasági helyzete és megélhetési lehetőségei¹

Közép- és Délkelet-Európa népeinek gazdasági helyzetét a múlt század folyamán két döntő tényező határozta meg. Ezek egyike a hűbérrendszer bukása, illetve ennek folytán a jobbágyság felszabadulása, a másik pedig az új gazdasági rendszernek, a modern kapitalizmusnak a berendezkedése volt. Az említett két döntő tényező természetesen minden országban és minden nép életében más-más időben, különféle körülmények között és különböző következményektől kísérve érvényesült. Az egyes népek gazdasági helyzete aszerint alakult, hogy a jobbágyság eltörlése és a tőkés rendszer berendezkedése az illető népre kedvező vagy kedvezőtlen körülmények között következett be.

A román nép életében sorsdöntő változást jelentő jobbágyfelszabadítás 1848-ban zajlott le. Először Magyarországon, majd Erdélyben mondották ki a jobbágyterhek eltörlését, elfogadva a magyar köznemesség által képviselt forradalmi követeléseket. Az ország területén lakó különböző népek számára tehát a feudális rendszer a magyar forradalom hatása alatt szűnt meg, sokkal hamarabb, mint a szomszédos cári Oroszországban, vagy a két román fejedelemségben. Mint köztudomású, a cári birodalom népei 1861-ben, a román fejedelemségek jobbágyságai pedig csak 1864-ben szabadultak meg feudális terheiktől.

A román parasztság helyzetének alakulása

A román nép legnagyobb része jobbágy lévén, a jobbágyság 1848-ban bekövetkezett eltörlése gyökeresen megváltoztatta anyagi helyzetét. Mint egy román író megállapítja, a „falusi háztartások felszabadítása a dézsma és robot alól, e gazdaságok anyagi és társadalmi rendben való újjászülését jelentette”.² Az egykori jobbágyok 1848 előtt a föld minőségének megfelelően változó, 15-30 hold nagyságú jobbágytelek birtokában voltak. Ennek következtében 1848 után „az erdélyi parasztság gazdasági helyzete elviselhető, sőt egyes helyeken egyenesen virágzó volt [...]. A paraszti osztály 1848 után 1900-ig szemmel láthatóan gazdasági jólétnek örvendett. Virágzó falvaink voltak, jól karban tartott gazdaságokkal.”³

A román parasztság eme jó gazdasági helyzete kedvező politikai viszonyoknak volt köszönhető. A kedvező viszonyok az 1848-49-es magyar szabadságharc következményei voltak. Mint ismeretes, a magyar köznemességi réteg vezetése alatt 1848-ban fegyveres harc bontakozott ki a magyarok és a Habsburg-dinasztia között. Ebben a harcban a románok többsége a Habsburgok mellett és a magyarok ellen vett részt. Mikor a Habsburgok orosz segítséggel a magyar szabadságharcot vérbe fojtották, 1849-től 1867-ig önkényuralommal kormányozták az országot. Abszolutisztikus uralmukat magyarelles intézkedések jellemezték, bosszút akarván állni a magyar forradalomért és szabadságharcért.

Mivel a románok a Habsburgokat támogatták 1848-49-ben, a feudalizmus megszüntetésére hozott magyar törvényeket a volt román jobbágyok érdekeinek messzemenő védelmével hajtották végre. Ez azt jelentette, hogy az osztrák hatóságok a felmerült vitás kérdésekben a román parasztok javára és a volt magyar nemesség hátrányára döntöttek. Mint egy román író megállapítja, az

osztrákok „a nép érdekeit [tudniillik a román nép érdekeit] tartották szem előtt”, és a törvényt (ti. a jobbágság eltörlésére vonatkozó törvényt) részben „az elvesztett jogok egyenes visszaadásának” tekintették.⁴ A nép érdekeinek ez a figyelembevétele főleg az 1853-ban kiadott császári nyílt parancsban és annak gyakorlati végrehajtásában mutatkozott meg. Ferenc József ebben a parancsban törvényesítette azokat a földfoglalásokat, melyeket az egykori jobbágyok az 1848-as jobbágyfelszabadítás hírére eszközöltek. A felszabadult jobbágyok ugyanis akkor tüstént birtokba vették azokat a földeket és legelőket, melyek azelőtt az úrbéresek és zselléreltek használatában voltak. A császári nyílt parancs 1853-ban úgy intézkedett, hogy „a volt jobbágyok a kezükben lévő úrbéri földbirtokban (úrbéri jobbágy- vagy úrbéri zselléreltek) teljes tulajdoni, szabad rendelkezési joggal ruháztatnak fel [...]. Az úrbéri telkekkel a volt jobbágyok tulajdonává válnak a már törvényesen elkülönözött, vagy jövőben törvényes úton elkülönözendő legelők, nemkülönben azon erdők és nádasok is, melyek az úrbéri faizás és nádlás végett a volt jobbágyoknak átengedettek, vagy jövőben átengedtetének.”⁵

Az ismertetett kedvező körülmények között az egykori román jobbágyokból alakult szabad paraszti osztály jelentős fejlődésnek indult. Két évtized alatt sok helyen határozottan meggazdagodott. Már az osztrák önkényuralom vége felé egyes vidékeken csupa gazdag román falvak voltak, jól berendezett gazdaságokkal, fejlett állattenyésztéssel. Arad környékén tíz gazdag, virágzó román falu volt. Lakói jómódúak voltak; öntudatos, büszke magatartásukon megérzett a gazdasági függetlenség.⁶ Hasonlóan jó anyagi körülmények között éltek azok a román parasztok, akik az 1851-ben megszüntetett egykori határőrezredek területén laktak. Ezek a területeken, Krassó–Szörény és Beszterce–Naszód vármegyékben, az egykori román határőrök és leszármazottaik több mint száz faluban különleges anyagi lehetőségek birtokába jutottak. Aránylag jó anyagi körülmények között éltek a Brassó és Nagyszében környéki román falvak parasztjai is. Ezzel szemben már nem volt ilyen kielégítő az észak-erdélyi románság anyagi helyzete. Itt a föld gyengébb minősége, a nagybirtokok túlsúlya, a műveltségben való elmaradottság, az általában kedvezőtlenebb gazdasági viszonyok egyformán hozzájárultak a románság anyagi nyomorúságához. Az osztrák önkényuralom alatt azonban a hatóságok itt is inkább előmozdították a román parasztság anyagi erősödését, mint például a kalotaszegi magyar parasztságét, vagy a székelységét. Az ok a már említett volt: a románok az 1848–49-es szabadságharcban a császár mellett Kossuth ellen, a magyarok pedig a császár ellen Kossuth zászlói alatt harcoltak.

A parasztság fejlődése új társadalmi rétegződés kialakulásához vezetett. Megjelentek a román kisiparosok és kereskedők, majd a román középbirtokos-rétegek. Az új rétegek alapjainak lerakása már az 1849-től 1867-ig tartó, úgynevezett önkényuralom idején megindult. Végleges kialakulásuk és megerősödésük azonban a dualizmus korában történt. Az 1867-ben kezdődő, úgynevezett kiegyezési korszak, az Osztrák–Magyar Monarchia korszaka különösképpen kedvező volt a román társadalmi rétegek és osztályok végleges kialakulására és gazdasági megerősödésére.

A román társadalom szám szerinti, legnagyobb osztálya, a parasztság anyagilag már meglehetősen megerősödve lépett át a dualizmus korába. Ezt a parasztságot az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulása nem érintette különösebben. A politikával keveset törődött. Slavici szerint a román népnek alapjában véve mindegy volt, Erdély autonóm marad-e, vagy pedig Magyarországgal egyesül.⁷ Csupán a császárt akarta legfőbb urának tudni, mert azt mindig szerette. A politikával nem törődve, célja leginkább földjének szaporítása és anyagi jólétének biztosítása volt. Anyagi helyzetének javulása Magyarország általános gazdasági helyzetén kívül, a magyar hatóságok gazdasági politikájától és saját gazdasági műveltségétől, szorgalmától és takarékoságától függött.

A román parasztság egyes rétegei 1867 után bizonyos aggodalommal néztek a magyar kormány gazdasági politikája elé. E rétegek főleg az egykori román határőrezredek katonái és ezek leszármazottai voltak. Aggodalmuk részben indokolt volt. Látták ugyanis, hogy az osztrák kormány 1849 után a románokat gazdaságilag éppen azért jutalmazta, mert a románok Kossuth ellen küzdöttek. A magyarokat pedig, köztük a volt székely határőröket, az osztrákok gazdaságilag elnyomták, mivel azok a császár ellen harcoltak. I. Ferenc József császár 1851-ben az összes határőrezredek feloszlatta. De, a bánági és naszódi román határőrközségek lakóinak politikai szerepük (a magyarok elleni küzdelem) jutalmazására, használatukban hagyta az ezredek területén lévő több százezer holdas kincstári erdőségeket. Ugyanakkor a székely határőrök leszármazottait a hasonló eredetű erdőségek használatából kizárta, büntetésül Kossuth melletti küzdelmükért. A románság egyes vezetői aggódtak a várható fordulat miatt. 1867-ben a magyarok jutottak uralomra saját hazájukban. Várható volt, hogy a magyar kormány, az osztrákok 1849 utáni politikájához hasonlóan, gazdaságilag csak a neki rokonszenves népet fogja támogatni, a románságot pedig 1848–49-es szerepe miatt éppen úgy háttérbe szorítja, amint azt az osztrákok az önkényuralom alatt a magyarokkal cselekedték.

Valóban, a magyar kormányzatnak nem lett volna nehéz a román határőrezredek területén lévő hatalmas erdőségeket az államkincstár számára biztosítani. Annál is inkább, mivel e birtokok tulajdonjogáról az osztrák önkényuralom alatt nem történt végleges döntés. A katonai közigazgatás eleinte teljesen szabad kezet adott ezeknek az erdőségeknek tetszés szerinti kihasználására. Később azonban felvetődött a tulajdonjog kérdése is. I. Ferenc József császárnak 1861. augusztus 27-én kelt rendelete értelmében egy osztrák birtokrendező bizottság szállt ki a beszterce-naszódi volt román határőrezredek birtokainak megállapítására. Ez a bizottság elsősorban az osztrák kincstári érdekeket tartotta szem előtt. Így kincstári birtoknak minősítette a Szamos völgyében a radnai hegyvidéket, a Beszterce–Aranyos folyó felé eső hegyek egy részét, a Borgó és Maros völgyében tizenöt község területén az úgynevezett „regale minere” jogokat, az összes havasokat, valamint a volt tisztek összes egykori szállásépületeit. E regale-jogok jövedelme tehát, a birtokrendező bizottság határozata értelmében, az államkincstárt illette meg.

A nagy román közvagyon képviselői természetesen nem voltak ezzel a döntéssel megelégedve. Azonban elégedetlenségük az osztrák hatóságok határozott magatartásával szemben mit sem használt. Mikor 1867-ben Ausztria és Magyarország kibékült, a kérdés további eldöntése már a magyar kormány hatáskörébe került. Jóllehet ezt a kormányt a románok nem tekintették törvényesnek, hiszen azon az alapon jutott hatalomra, amely ellen a románság nagy része 1848-ban fegyveresen harcolt – mégis, a Naszód vidéki román közvagyon képviselői hozzá fordultak. Florian János és Florian Porcius a közvagyon megbízásából panaszt nyújtott be a magyar kormányhoz, kérve az 1861-ben kiküldött osztrák bizottság határozatának a románokra nézve kedvező felülvizsgálását. A román panasz megvizsgálására a magyar belügy-, pénzügy- és kultuszminisztérium kiküldötteiből miniszterközi bizottság alakult. A bizottság a román kérést kedvezően intézte el. „Mindazon nehézségek ellenére, melyeket le kellett győznünk – olvassuk a román beszámolóból –, végül mégis csak sikerült olyan eredményt elérni, mely várákozáson felül kedvező volt a közalapok és községeink számára.”⁸

Az említett eredmény valóban jelentős volt. A tárgyalások eredményeképpen 1872. március 12-én Budapesten létrejött egy szerződés a magyar pénzügyminiszter (Kerkápoly Károly) és a román közvagyon két meghatalmazott képviselője között. E szerződés szerint a magyar pénzügyminiszter a Borgó-völgy tizenöt községének „regale minere”-jogairól a román központi iskolaalap javára lemondott. Ugyancsak ekkor mondott le az összes hegyvidék és volt tiszti szálláshely birtokáról és tulajdonjogáról is.

E megállapodással azonban nem volt még végleg elintézve a nagy román közvagyon sorsa, a vagyonra ugyanis a szomszédos szászok és egyes magyar birtokosok is igényt tartottak. A nagy közvagyon területi terjedelme több mint negyedmillió katasztrális hold erdő és nyolcvanötezer katasztrális hold legelő lévén, érthető a részesedésre irányuló sokféle kívánság. A községek egymás között viszálykodtak, a szakszerű vágásra sehol sem fordítottak gondot, mindenki ott és annyit irtott az erdőkből, ahol és amennyiért a legtöbb hasznot remélte. Sok helyen csak azért irtották az erdőt, hogy a legelőterület nagyságát növeljék. Másutt a könnyelműen eladott erdőterület értékesítésekor a birtokos községek lakóinak tudatlanságával a fakereskedők rútul visszaéltek, és a megvásárolt erdőrésznél négyszer, sőt néha tízszer nagyobb területet használtak ki. Több község értékes erdeje pusztult el a hozzáértés és ellenőrzés hiánya miatt. Így azután a legtöbb községnek az erdőből még annyi jövedelme sem volt, amennyiből a birtok állami adóját fedezhette volna. Ennek következtében az adóhátralékokat évről-évre az ingatlanokra kellett bekebelezni.

Közben folyt a per, melyet a birtokokra igényt tartó báró Kemény Domokos és társai indítottak a naszódi községek ellen. A sok adóhátralék, az óriási erdőségek tervszerűtlen vágása, és nem utolsósorban báró Kemény-Bánffy felperes társaságának politikai befolyása miatt az állam 1890-ben saját kezelésbe vette a naszódi erdőségeket. A közvagyon sorsát, használatát és a tulajdonjog kérdését véglegesen rendezte az 1890:XVII., XVIII. és XIX. törvénycikk. Ezek a törvények a szóban forgó hatalmas birtokokat – melyek 273 999 holdat tettek ki – véglegesen negyvennégy román határörközség közvagyonává nyilvánították, ugyanakkor biztosították a felaprózás és feldarabolás ellen, megtiltva az arányosítást és tagosítást. Az óriási terjedelmű erdőségekből a negyvennégy román község lakosságának egyedüli használatára kihasítottak 59 192 holdat. A megmaradt 214 807 holdat, a községi határokon való tekintet nélkül, gazdasági egységekre osztották, s megállapították azt az arányt, amely szerint a tulajdonos községek az egyesítve kezelt erdők jövedelméből részesülnek.⁹

A törvények alapján szervezett magyar állami erdőigazgatóság első feladata a közbirtokokat terhelő adósságok kifizetése volt. Ez már a kezelés első két éve alatt megtörtént. Azután megkezdődött az erdők és havasok felmérése, térképezése, az 1890 előtti tervszerűtlen vágás miatt elkoparózódott területek befásítása, az ésszerű kihasználáshoz szükséges üzemek, lakások építése.

Az erdőigazgatóság javaslatára a Magyar Államvasutak vezetősége hozzájárult a Beszterce–Borgóbeszterce közti 32 km és a Bethlen–Kisilva közti 43 km hosszú rendes nyomtávú vasútvonalak megépítéséhez. E vonalak építési költségeit legnagyobb részt az Államvasutak fedezték. Mivel azonban elsősorban a negyvennégy román község anyagi érdekeit, az előnyösebb fakitermelés lehetőségeit biztosították, az erdőigazgatóság is hozzájárult a költségekhez. Hozzájárulása a községi erdők jövedelméből 1 073 500 koronát tett ki. Vitán felül áll, hogy ezek a vasútvonalak a túlnyomóan román vidék gazdasági fellendüléséhez erősen hozzájárultak.

Az erdőigazgatóság másfél évtized alatt mintegy 35 000 hold elkopárosodott területet fásított be. A román lakosok egyik fő foglalkozásának fejlesztésére mintajuhászatot és mintatehenészetet állított fel. Ugyanakkor a besztercei állami gyümölcsfaiskolából évenként 8-10 ezer darab nemesített csemetét osztott ki, miáltal a román községek gyümölcsstermelését nagy mértékben fellendítette. Tizenhat év leforgása alatt az erdőigazgatóság az erdőségek szakszerű kezelésével 10 838 127 korona tiszta jövedelmet biztosított a román határörközségek részére.¹⁰

Az érdekelt román községek vezetői csakhamar maguk is belátták az állami erdőkezelés hasznát. Annál is inkább, mivel jól tudták, hogy a székely határörvidék hasonló eredetű községi birtokai sokkal kedvezőtlenebb helyzetben vannak. Ott ugyanis az állam nem akadályozta meg a tagosítást és arányosítást. Ezért a közösségi érdekekre nem néző egyes székely községekben

sok, azelőtt közös birtokot felosztottak és potom áron eladtak. Itt az erdőkitermelési lehetőségek sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint a román Naszód-vidéken. Ugyanis a Székelyföld aránylag nagyon későn kapott vasúti bekapcsolást az ország vasúthálózatába (később, mint a naszódi románok), s a nagy nehezen megépült székely körvasút csak a Székelyföld peremét érintette. Köztudomású, hogy Udvarhely megye legnagyobb része, Székelyudvarhely–Parajd, Székelyudvarhely–Gyergyószentmiklós éppen úgy nélkülözi mai napig a vasutat, mint az úgynevezett Erdővidék Székelyudvarhely–Barót közti területe. Pedig ezek a vidékek erdőségekben még ma is gazdagok, noha ugyancsak sok erdőt kiirtottak az utóbbi félszáz esztendő alatt. Így azután, a céltudatos állami politika hiányában, a székely vidékek magyarjai sokkal kedvezőtlenebb gazdasági körülmények között éltek, mint a naszódi vagy bánági román határvidékek lakói. A székely közbirtokok tagosítása és arányosítása miatt a legszegényebb székely rétegeknek nem volt honnan fát kapniuk, és a közös legelők használata is megszűnt. Ennek következtében ismét megindult a székely kivándorlás Románia felé.

A Naszód vidéki román községek a már említett két rendes nyomtávú vasúti szárnyvonal mellett, 1909-ben ismét egy külön vasútvonalat kaptak. Ez a Les–Ilva-völgyi keskenyvágányú vasútvonal volt. Egyetlen szépséghibája e vonalnak – amint a román határvidék lapjából olvashatjuk – az volt, hogy az erdő-igazgatóság és a minisztérium nem kérte ki előre a tulajdonos községek beleegyezését. De a vasútvonal a negyvennégy román község tulajdona lévén, az újság végül is megelégedve állapíthatta meg: „Van tehát egy községi tulajdonban lévő vasútvonalunk. Nehezen hisszük, hogy ilyen különlegesség valahol másutt még található lenne az országban.”¹¹

A keskenyvágányú vasút a közvagyon jövedelméből épült, s első rendeltetése kétségtelenül a kitermelt fakészlet elszállítása volt. De a vonat személyszállítási célokat is szolgált. Személyzete román lévén, a vonaton románul intéztek mindent; egy kis román világ volt itt, mintha ezek a románok nem is éltek volna Magyarországon.

Ezt alkalma volt a magyar közlekedési minisztériumnak is megállapítani, mikor az új vasutat 1909. július 21-én ünnepélyesen átadták a forgalomnak. A Budapestről leérkezett magyar közlekedésügyi bizottság fogadására a nagyilvai jegyző néminemű előkészületeket tett. Betanított néhány román parasztot, hogy „éljen”-t kiáltanak magyarul a bizottság érkezésekor. Az odarendelt zenekarnak a jegyző utasítása szerint ugyanekkor a Kossuth-nótát kellett volna játszania. Az „éljen” valahogy elhangzott, de a zenekarral már egy kis baj történt. A banda román környezetben érezvén magát, a Kossuth-nóta helyett megszokásból a magyar-ellenes Ébredj román álmaidból című román himnuszt kezdte játszani. A jegyző gyors közbelépése elhárította az azután esetleges félreértéseket.¹²

Máshol ilyen előkészület nem is történt. Magura állomáson Bulbuc román pap szép román nyelven üdvözölte a magyar miniszteri bizottságot.

A Naszód vidéki román határvidéki községek gazdasági helyzetéhez hasonló volt a bánági román határvidék községeinek a helyzete. Ezek a községek is óriási közvagyon felett rendelkeztek. Ezt a közvagyon Karánsebesen egy választott román vezetőség kezelte és igazgatta. A karánsebesi vagyonszövetségnek (Comunitatea de avere de la Caransebeș) nevezett vagyon 215 000 hold erdőségből és 33 000 hold havasi legelőből állott. Mivel az erdőségek vágatása itt is tervszerűtlenül történt, a magyar kormány több ízben elhatározta az állami kezelés bevezetését. De a vagyonszövetség választott román vezetőségének különféle ígéretekkel sikerült a vagyonkezelés régi rendszerét fenntartani. „Sok és nagy erőfeszítés után – olvashatjuk a román gazdasági folyóiratban – a közösség vezetőinek sikerült a kormánytól engedélyt kapniuk arra, hogy a vagyont ezután is saját szerveikkel igazgassák.”¹³ 1910-ben a

magyar kormány ismét be akarta vezetni az állami kezelést.¹⁴ De ezúttal is elállott szándékának végrehajtásától. A vagyont valóban mindvégig a választott román vezetőség kezelte, önkormányzati formában, a főispán és a belügyminiszter ellenőrzése alatt. Használatához és jövedelméhez csak a karánsebesi román lakosoknak és a megállapított 72 román községnek volt joga. Ingyen fát kaptak, elsősorban fűtési és építkezési célokra. Természetesen ezen kívül ingyen használták a közlegelőket is.

Az erdők tiszta jövedelmét közművelődési célokra fordították.¹⁵ A vagyon értékét az első világháború előtt 35 075 727 koronára becsülték. Évi jövedelme 560 653 korona volt.¹⁶

A fentiekből megállapítható, hogy a dualizmus korabeli magyar uralom alatt e hatalmas román közvagyonok nem szenvedtek különösebb kárt a magyar állam gazdasági politikája miatt. Ellenkezőleg! A magyar állami hatóságok jóindulatú magatartása tette lehetővé, hogy e vidékek több mint száz román községének lakói előnyös gazdasági helyzetben éljenek.

De nem csak a volt román határvidékek lakói éltek ilyen kedvező anyagi körülmények között. A legtöbb helyen a román parasztság többi rétege is akadály nélkül növelhette anyagi erőit. Ha a román községeket valahol igazságtalanság érte, kellő bizonyítás után a magyar kormány – gyakran éppen a román származású tanácsos véleménye alapján – a községek anyagi érdekeit megvédte. Így például Pușcariu román tanácsos előterjesztésére 1869-ben a magyar belügyminiszter 20 826 sz. rendeletével a Szelistye és Talmács szász székek területén lévő román községeket a Királyföld szász községeivel egyenlő jogúaknak nyilvánította. Ennek egyik következménye az lett, hogy 1877-ben a miniszter két rendelettel az említett román községeket és a Töröcsvári szoros mellettieket – mint a Királyföld szerves részeit – a szász egyetem közvagyonából való részesedésre jogosultaknak minősítette.¹⁷ Az egykori Királyföldön ezzel megindult a román parasztság anyagi erősödése és etnikai terjeszkedése.

Az 1867-i kiegyezés után pár évtizeddel a román parasztság már sok helyen anyagilag jobb helyzetben volt, mint a magyar és a székelység tekintélyes tömegei. Amint ezt egy mezőszéki román pap írta, a mezőszéki román parasztok, 1884-ben a jobb anyagi viszonyaik tudatában, már kissé felülről néztek le a magyar parasztokra.¹⁸ Ezen a vidéken a magyar parasztok olyan szegények voltak, hogy a románok szánakoztak rajtuk, s néha ők adtak nekik segítséget, hogy egyik napról a másikig éljenek.¹⁹ Az itt kisebbségbe szorult magyarsággal a magyar kormány éppen úgy nem törődött, mint a nincstelen székely rétegekkel. A románok öntudatos, faji szempontokat érvényesítő vezetői, és ugyancsak faji alapon működő gazdasági szervezetei a szabadelvű magyar államtól semmiképpen nem akadályozva, sőt segítve, mozdították elő a román parasztság vagyonosodását. A század vége felé megjelenő román leírások több vidéken kiemelték a román parasztság jólétét. Moldovan Silvestru könyve szerint Szelistye környékén nagy és virágzó román falvak voltak.²⁰ E falvak lakói állattenyésztéssel, pásztorkodással foglalkoztak. Juhnyájakkal rendszeresen ájtartak Románia, Besszarábia, sőt Bulgária legelőire is; a magyar kormány e határon túli forgalmat – a vámháború néhány évét kivéve – semmi tiltó intézkedéssel nem gátolta. Brassó környékén szintén virágzó román községek terültek el, túlnyomórészt román lakosokkal.²¹ A Töröcsvár melletti román falvak hasonlóan jómódúak voltak eredetileg, de mivel az utóbbi évtizedekben (a század vége felé) a romániai legelők megfogyatkoztak, kezdtek elszegényedni. A barcasági és háromszéki románok, valamint a hétfalusi csángók között lakók ugyancsak Romániában legeltették juhaik egy részét. A hétfalusi román férfiak „juhnyájakkal inkább a havasokban és Romániában éltek”.²² A kovásznai románok ugyancsak jómódúak voltak.²³

Erdély északi részében láttuk a beszterce-naszódi románok aránylag kedvező gazdasági helyzetét. Más északi vidékeken már szegényebb sorsú románok laktak. A máramarosiak, a havasok lakói nagyon szűkös viszonyok között éltek, de a mócok között, az aranytermő

vidékeken ismét nem egy helyen meggazdagodott a román parasztság és a bányászattal foglalkozó réteg.

A román parasztság földvásárlásai

A jómódú román parasztok sok helyen jelentős birtokvásárlást eszközöltek. Felhasználva a magyar kisbirtokosok eladósodását, megvásárolták azok földjeit, s így birtokaikat növelték. Földvásárló tevékenységüket a lendületesen fejlődő román bankok kölcsönökkel támogatták.

Az első román bank, az Albina, 1872-ben alakult. Példájára két évtized alatt több mint ötven román bankot alapítottak. Ezek többségükben altruista bankok voltak, melyek elsősorban a románok gazdasági erősítésére és földvásárlásaik támogatására törekedtek. Majd mindenki magáénak vallotta az Albina célkitűzését, amely az alapszabályok első cikkelye szerint abban állott, hogy „megszerezze a román parasztság gazdaságának fenntartásához és fejlődéséhez szükséges eszközöket; felébressze benne a takarékoság szellemét, hitelét emelje és ily módon műveletei által előmozdítsa a nemzeti gazdaság érdekeit”. Természetesen a román bankok értelmiségieknek is folyósítottak kölcsönöket, így ügyvédeknek, banktisztviselőknek, birtokosoknak, előmozdítva ezzel a román középbirtokos réteg vagyonosodását.

Úgy tűnik, hogy a földvásárlók között a parasztság társadalmi súlyának megfelelően szerepelt. A kristyóri román parasztok esete nem volt elszigetelt jelenség. 1880 körül vidékükön a birtokok négyötöde magyar úri birtok volt. Másfél évtized alatt az arány éppen fordítottá változott, mert időközben a románok megvásárolták a birtokok négyötödét, a magyarok kezén csak egyötöd maradt.²⁴

A parasztok által 1900-ig vásárolt földek nagysága ma már nehezen állapítható meg, mivel a statisztikában csak a román vásárlók száma szerepel, minden társadalmi állapotra való utalás nélkül. Slavici, a kiegyezés korabeli állapotok egyik legjobb román ismerője megállapítja, hogy ötven év alatt, 1850-től 1900-ig „a magyar királyságbeli románok földbirtokmennyisége megtízszereződött”.²⁵ Egyes adatok szerint a kiegyezéstől a századfordulóig a románok birtokvásárlása megközelítette az egymillió holdat.

A század végén a paraszti birtokvásárlás üteme átmenetileg lelassult, sőt egyes helyeken a parasztgazdaságok tönkrementek. „A könnyelműen felvett bankkölcsönök, egymást követő rossz esztendő, készpénzhiány, az állatállomány csökkenése, de leginkább az intenzív és ésszerű gazdálkodás hiánya a rossz gazdasági helyzetnek valóságos gazdasági válság arányait adták” – állapítja meg a már idézett román közgazdasági szakíró. A felsorolt okok egy még nagyobb szerencsétlenséghez vezettek: a birtokok eladására. Ebből következett „a parasztgazdaságok elporlasztása” és a nagybirtokok növekedése. „Sok jól szervezett gazdaság eltűnt leginkább két bűn, az iszákosság és az esztelen pazarlás miatt. Ezek és sok más bűn, de főleg az ésszerű gazdálkodás hiánya, mélységesen és könyörtelenül aláásták parasztgazdaságaink alapját.”²⁶

A paraszti földeket gyakran román értelmiségiek és már tekintélyes birtokokkal rendelkező román földesurak vásárolták meg. Birtokszerzésüket nemegyszer ugyanazon román bank közvetítette, amelyik az eladósodott parasztok földjét elárvereztette. Ez nagy visszatetszést szült nemcsak román, de magyar körökben is. Az egyik magyar hetilap szóvá tette a kérdést, bírálva a román bankok eljárását, mely sok helyen valóságos csapás a parasztokra nézve.

A Tribuna, a szélsőséges román nacionalizmus napilapja, védelmébe vette a bankokat, de közben ő is elismerte azok hibáit. „Mi is tudjuk – írta válaszában –, hogy azok az alapok, melyekre ezeket a bankokat építették, nem a legegészségesebbek. Nem adunk igazat azoknak, akik arra készítetik a parasztot, hogy 3 hónapra írjon alá váltót, holott jól tudja, hogy alig egy év múlva tud fizetni. Nem tagadjuk, hogy itt-ott akadnak románok, akik felhasználják falusi testvéreik szorult-

ságát és hozzáértés-hiányát, visszaélnék jóhiszeműségükkel és gazdasági helyzetükhöz nem illő üzletekbe rántják be őket. Mi is ismerünk embertelen kizsákmányolási eseteket, és tudunk ügyvédekről, akik semmisség miatt elárverezett gazdaságokat nevetséges áron vásároltak.” De mindezek ellenére a román bankokat távolról sem lehet csapásnak minősíteni.²⁷

Az eladósodott és tönkrement parasztok előtt gyakran csak egyetlen út látszott járhatónak: a kivándorlás Amerikába. Ez az a korszak, amikor sok román paraszt vándorolt ki Magyarországról. Jóllehet a kivándorlás nemzetiségi különbség nélkül az egész országban általános jellegű volt, és viszonylagosan több magyar paraszt vándorolt ki, mint román, a jelenség megriasztotta a román sajtót és közéletet. Számos cikk és tanulmány szerzője kutatta az elszegényedés, a parasztgazdaságok tönkremenésének okait. Megállapításaikban érdekesen tükröződtek a szerzők mélyebb meglátásai a bűnbakkeresés régebbi, antiszemita módszereivel. Az alapvető okokat főleg az iszákosságban, a fényűző öltözködésben, az ésszerű gazdálkodás hiányában állapították meg.

„Miért van az – kérdezte egy népszerűsítő célból kiadott füzetecske írója –, hogy néhány év óta szegényedünk, szemmel láthatóan erőtlenné leszünk? Ahol ezelőtt 5-6 esztendővel 4-8 borjút láttál az udvaron, és jómódú gazdaságot, ott ma alig láthatsz egy faroknyi háziállatot. Mindenki mást okolunk, csak önmagunkat nem. Mondogatjuk, hogy »leszegényít az állam és a császár, a pap és a tanító«. Mindannyian fosztogatnak, a bőrt is lehúzzák rólunk. Ilyenek vagyunk mi, rövidlátóak, nem látunk tovább az orrunknál. Ide-oda kapkodunk a mi keserves és leszegényedett életünk okait keresve, és az ok közöttünk, sőt bennünk van. És mi szegények nem látjuk, vagy nem akarjuk látni [...]. Hiányzik nálunk az ésszerű megfontolás és a mindenütt szükséges jó takarékoság.”²⁸

Ezek a józan és helytálló megállapítások jó hatással lehetnek volna az olvasókra, ha a szerző nem rontja le értéküket szélsőséges antiszemita uszítással. Sajnos, ezt tette a könyvecske további lapjain. A román parasztok arról olvashattak ott, hogy a zsidó kocsmárosok a falvak urai, addig hiteleznek és kölcsönöznek a románoknak, míg egyszer csak elárverezik a házukat. A ravasz boltosok és kocsmárosok jégre viszik a román parasztokat, és azután markukba nevetnek emezek ostobaságán. A parasztokat vagyonukat adják nekik, ők pedig méreggel és rongyokkal fizetnek. Kizsarolják őket, maguk pedig meghízhatnak és mulatnak a parasztokat bőrén. „Az átkozott zsidó kocsmáros gyalázkodó és ócsárló szavakat sziszeg az egyházzól és Istenről, s az általa adott méregtől felmelegedett ember készpénznek veszi szavait. Mindenkit gyanúsít a paptól a püspökig.”²⁹

Ez a féktelen faji uszítás nem volt alkalmas az ésszerű megfontolás és takarékoság megalapozására. Annál kevésbé, mivel a napilapokat is ugyanez az uszító hang jellemezte. A román sajtó a 19. század második felében állandósította a faji uszítást. Szinte közhellyé tette a falusi zsidó kocsmárosok elleni gyalázkodást, összekapcsolva azt általános bojkottra való hírlapi felhívással. Mint oly sokszor a történelem folyamán, ezúttal is a zsidókat tették meg bűnbaknak olyan hibákért, amiket az uszítók maguk követtek el. Hiszen az iszákosság, a könnyelmű költekezés, a cifra ruházkodás belső hajlamokból következett, s az elűzött zsidó helyébe jött román kocsmáros ugyanúgy kiszolgált azokat, mint bűnbakká minősített elődje. Az egész hecckampány azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy annak igazi célja a román falvak kizárólagos román irányításának biztosítása és fenntartása. Erre mutat az említett kiadvány egyik felhívása: „Őrizkedjete az zsidó szélhámosoktól és az idegen bankoktól.”³⁰

Az ilyen és hasonló megnyilatkozások azt akarták elhitetni, hogy csak az idegen, tehát a nem román boltos, és az idegen bank az, amitől óvakodni kell. A román boltosok, román bankok bizalmat érdemelnek, mert ők a nép igazi jótéevői. Bajban csak ők segítenek a románokon, csak hozzájuk kell fordulni, s nem az idegenekhez.

A 20. század első évtizedében tényleg kiszélesedett a román bankok tevékenysége a földvásárlások területén. Számuk megnőtt, s a szívós propaganda is éreztette hatását.

Mint a román szakértő megállapítja, a válságba jutott parasztságnak „a román bankok pénzügyi politikája sietett segítségére. Jelzálogkölcsönök és birtok-parcellázás által csökken valamelyest gazdasági helyzetük ingadozása. A parasztság fellélegzik, kezd magához térni. Kezdi megérteni bankjaink román pénzének fontosságát és mindenekelőtt az ésszerű gazdálkodás módját, a kölcsönök gyümölcsöző befektetését. Napirenden voltak a szövetkezett parasztok birtokvásárlásai, valamint bankjaink hasonló lépései, melyek által a megvásárolt birtokokat a parasztok között felparcellázták. A háborút megelőző tíz év alatt a románok 719 birtokot vásároltak meg, majdnem 170 000 holdnyi kiterjedésben 60 millió korona értékben. A birtokokat csak magyar birtokosoktól lehetett vásárolni. Régi nemesi udvaraik lassan-lassan kezdtek eltűnni. Részben a tegnapi jobbágyok kezére jutottak, részben a zsidó faj kezébe, amely Magyarországra úgy nyomult be, mint egy második Kánaánba.”³¹

A román birtokvásárlások adatait magyar szerzők is megerősítik. Egy 1913-ban készült adatgyűjtés szerint Erdély 16 vármegyéje közül 14-ben a román parasztság vásárolta a legtöbb földet. Az eladók magyarok voltak, mert másoktól nem lehetett földet vásárolni. A román parasztok Alsó-Fehér vármegyében 29 birtokkal 5160 holdat, Beszterce–Naszódban 2611, Csíkbán 3 helyen 286, Fogarasban 5 helyen 1181, Háromszéken 12 helységben 3973, Hunyadban 43 helyen 11 237, Kis-Küküllőben 39 helyen 6060, Kolozs vármegyében 90 esetben 16 537, Maros–Torda vármegyében 31 helyen 4580, Nagy-Küküllőben 13 helyen 5512, Szilágyban 73 helyen 15 183, Szolnok–Dobokában 96 helyen 25 665, Torda–Aranyosban 4 helyen 9717 holdat vásároltak.

Még a legnagyobb, Udvarhely megye sem volt kivétel: itt 3 helységben 820 hold került román parasztok kezébe.³² Az itt eszközölt legjelentősebb vásárlás körülményeit érdekesen rajzolta meg annak egyik főszereplője a görögkeleti egyház lapjában, a Telegraful Românban. Az Udvarhely megyei Nagygálambfalván történt a dolog. Itt élt Ganea ortodox román pap, 72 román családot pásztorolva. Ezek tagjai már elhagyták román népi viseletüket, s a nagy székely tömegben kezdtek felszívódni. Őseik nyelvét is elfelejtették. De érzelmileg románoknak tartották magukat, s papjuk erősítette bennük ezt az érzést. Ganea az erzsébetvárosi Albina-fiók vezetőjének segítségével hitel-szövetkezetet alapított. Tobias Oktavian fiókvezető és az ortodox pap összefogtak, hogy a község határában eladásra kínált 600 holdnyi birtokot a hitelszövetkezet által megvásárolják a románok részére. A vásár 1911-ben megtörtént. A 600 holdból 228-at parcelláztak a szövetkezet román tagjai között, a többit pedig legelőnek hagyták. Mivel a községnek nem volt legelője, a földvásárlás által a 72 román család gazdasági téren vezető szerephez jutott a székely gazdák felett, s az állattenyésztés irányítását magához ragadta. Az eredmény a román gazdák szorgalmának, a román pap buzgóságának és a román bankoknak volt köszönhető.³³

Hasonló folyamat játszódott le az Erdélyen túli, úgynevezett partiumi megyék területén is. Itt azonban az adatgyűjtésből a román vásárlók társadalmi helyzete nem derül ki. Csak annyi bizonyos, hogy 1907 és 1912 között Temes megyében 5000 hold erdőbirtokot, Szatmár és Arad megyékben ugyanezen idő alatt több mint 20 000 holdat vásároltak össze. Torontál megyében 11 000 hold elsőrendű szántó és legelő került román kézre.³⁴

A fentiek után érthető az a bizakodó, gyakran egyenesen fölényes hang, melyen időnként a hazai román sajtó a földvásárlásokról megemlékezett. Egy szélsőséges irányú szászvárosi román lap 1903-ban már megállapította, hogy ezek a földvásárlások jogosan ejtik aggodalomba a kétségbeesésbe a magyarokat. „De amilyen jogosan aggasztják és kétségbe ejtik a magyarokat – folytatta a cikkíró –, éppen olyan mértékben alkalmasak arra, hogy nekünk nyugalmat és a

jövő iránt bizalmat adjanak. Mert mindig igaz marad a közmondás: Akié a föld, azé az ország, – és a magyar kismesek lábai alatt Erdély-szerte erősen inog a föld.”³⁵

Hasonló megállapításokat, további vásárlásra való buzdítást más román lapokban is olvashattak az egykori érdeklődők. Az aradi Tribuna 1912-ben újból figyelmeztette a románokat: „Idegentől földet vásárolni nemzeti nyereség, idegennek földet eladni népárulás.”³⁶

A nagy brassói román napilap ugyanez év őszén azonos célú buzdítást intézett a románsághoz: „Buzdítsuk népünket, hogy sohase tévessze szem elől a régi mondást: akié a föld, azé a hatalom.”³⁷

Ezek a fejlemények valóban arra utaltak, hogy a román parasztság sok helyen megtanulta az ésszerű gazdálkodás, a jövedelmező befektetések módszereit. Ez azonban nem az antiszemita uszítások, hanem sokkal inkább a tervszerű mezőgazdasági ismeretterjesztés eredménye volt. A parasztság közigazgatási nevelését az Astra és más egyesületek, a szövetkezetek és a magyar földművelésügyi minisztérium irányította. Az utóbbiról az egykorú román adatok érdekes részleteket közölnek.

A magyar földművelésügyi minisztérium tevékenysége

A román parasztek földszerző mozgalma és a magyar köznemesi birtokok pusztulása csak a magyar állam teljes semlegessége alapján volt lehetséges. Valóban, a dualizmus korabeli magyar gazdaságpolitikát a be nem avatkozás jellemezte. Az állam nemcsak, hogy nem akadályozta a szabad birtokforgalmat, hanem tevékenyen támogatta a parasztság gazdasági művelődésének fejlesztését. Sokat tett a román parasztság ésszerű gazdálkodásának előmozdítására. Állandó gondja volt arra, hogy általában a falusi, köztük a román falusi életszínvonal emelkedjék. A vármegyék falvainak mezőgazdasági kérdéseiben illetékes gazdasági bizottságokat utasította a falusi gazdák közigazgatási műveltségének fokozására. E célból nemzetiségi vidéken nemzetiségi nyelven kellett előadásokat tartani. A parasztság anyagi viszonyainak javítására és a román vidékek lakóinak gazdasági nevelésére a legtöbb gondot éppen az első világháború előtti évtizedben fordították. Erről a munkáról a legrészletesebb román adatok Beszterce–Naszód vármegyéből valók.

1906. november 14-én Oláhszentgyörgy községben megjelent az országos tejszövetkezet igazgatója, a radnai járás főszolgabírójának és a megyei állatorvosnak a kíséretében. A nép előtt a tejszövetkezet jelentőségéről beszéltek, és felhívták őket a községi tejszövetkezet alapítására. A falubeli román tanító a kezdeményezésről elragadtatva számolt be. Kifejtette, hogy a falu román lakossága csak elismeréssel fogadhatja ezt a kezdeményezést. A kezdeményezők ezzel a ténnyel bebizonyítják, mennyire szívükön fekszik a nép előhaladása és művelése. „Legyenek biztosak a tisztelt kezdeményezők abban – fejezi be a tanító beszámolóját –, hogy szavuk visszhangra talált szívünkben.”³⁸

A minisztérium által elrendelt gazdasági felvilágosító és nevelő munka rendszeresen folyt az egész megye területén. A munkát a vármegyei gazdasági bizottság irányította. Az előadásokon kívül népnevelő röpiratokkal próbálták a népet rossz szokásairól lebeszélni. Beszterce–Naszód vármegyében ezeket az előadásokat román nyelven tartották meg a román falvak népének. A röpiratokat is három nyelven nyomtatták, külön román, magyar és német nyelvű olvasók részére.

„Ezek a röpiratok – állapítja meg a román hetilap – drága kincset tartalmaznak, és a szorgalmas Székely Sándor megyei állatorvos irányítása alatt a gazdák nyelvén vannak írva. Céljuk felemelő és időszerű.”³⁹ A röpiratok kiadásaira Darányi magyar földművelésügyi miniszter évenként 1000 korona államsegélyt utalt ki.⁴⁰

A román nyelvű gazdasági nevelőmunka mindenütt ünnepélyes keretek között folyt. A legtöbb előadást az alispán elnöklete alatt rendezték, egy-egy helybeli román vezető üdvözlő

szavai után. 1910. január 30-án például mintegy ötszáz főnyi hallgatóság előtt volt román nyelvű előadás Sajónagyfalu, Serling, Zselyk és más falvak lakói számára. A bevezető szavakat Pap János helybeli esperes mondta. Utána Székely Sándor megyei főállatorvos – „aki úgyszólván rendezője ezeknek a nagyon hasznos népművelő előadásoknak, és az egész gazdasági bizottság fáradhatatlan szelleme” – román nyelven előadást tartott „a gazdaságban elkövetett hibákról és azokról a módszerekről, melyekkel ezeket a hibákat ki lehet küszöbölni”.⁴¹

Ez a magyar földművelésügyi miniszter más lehetőségeket is felhasznált a román nép gazdasági műveltségének előmozdítására. Gyakran román egyesületeket támogatott ilyen célú munkájukban. Az első világháború előtt pár évvel az Astra, a nagy román közművelődési egyesület, mezőgazdasági előadót szerződtetett, akinek feladata volt a román falvakban sorozatos gazdasági előadásokat tartani. Ez az előadó Alsópia községben a szőlőtenyésztésről ötnapos tanfolyamot tartott, melyen 50-60 állandó hallgató vett részt. A tanfolyam költségeit a magyar földművelésügyi miniszter fizette.⁴²

A minisztérium az állattenyésztés és gyümölcsstermelés előmozdítását román vidékeken is kötelességének tartotta. E célból ingyen adott fajállatokat és facsemetéket, egyeseknek, társulatoknak és községeknek; továbbá jutalmakkal buzdította a kiemelkedő eredményt felmutató gazdákat. A román lapok rövid hírei között sok ilyen adatot találunk. 1904-ben Petrozsény, Lupény, Merişor és Banica román községek egy pinzgauai bikát kaptak ingyen a magyar földművelésügyi minisztériumtól, hogy az említett falvakban is kezdődjék meg az állatok fajnemesedése.⁴³ 1908-ban Macedon Linult, a naszódi alapítványi román elemi iskola tanítóját a földművelésügyi miniszter 200 korona jutalommal és dicsérő oklevéllel tüntette ki a gyümölcsstermelésben elért eredményekért.⁴⁴ Ugyanez a minisztérium a következő évben 1000 koronával jutalmazta a Szászsebes melletti román falut, mert lakói befásítottak egy csuszamlós területet.⁴⁵ A magyar földművelésügyi minisztérium tehát nemzetiségi elfogultságtól mentesen jutalmazta az arra érdemeseket, községeket és egyeseket egyaránt.

„Az állattenyésztés terén – írja a már idézett román munka egyik szerzője – az állam óriási erőfeszítéseket tett. Minden vidéken külön állatfajokat honosított meg, melyek ott az időjárás-hoz és a talajhoz legjobban alkalmazkodtak. Így egyrészt kiválasztás, másrészt keresztezés útján érezhetően javította a bennszülött állatfajtákat. Az állami mintagazdaságokban az állattenyésztésnek igen széleskörű fejlődést biztosított. Ingyen és kedvezményes áron bikákat, borbécszeket s mindenféle más állatokat osztott szét egyeseknek, különféle egyesületeknek, sőt községeknek is.” Érdekes a fajnemesítés céljából kiosztott tenyészállatok megyék szerinti statisztikája 1910-ben:

Megye	Korona érték	Külön segély korona értékben
Arad	149 661	20 391
Alsó-Fehér	53 765	9286
Hunyad	74 883	10 185
Fogarás	33 256	4446
Máramaros	65 055	10 517
Szolnok-Doboka	31 214	5994

„Az utóbbi tíz évben – állapítják meg a már idézett román szerzők – az állam által hozott áldozatok és segélyek következtében a szarvasmarha-tenyésztés nagy fejlődésnek indult, nem

annyira mennyiségi, mint inkább minőségi érték szempontjából. Ki lehet mondani, hogy az állatok értéke 50%-kal nőtt. Ezenkívül azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy Magyarországon a szarvasmarha-állomány 2/3 része a kisbirtokokhoz tartozik.”⁴⁶

Az egyes községek állami támogatása főleg a falvak vezetőinek ügyességén és rátermettségén múlt. Ahol a vezető megfelelő képességű és lelkiismeretes ember volt, ott rendszerint ki tudta járti az állam jelentős támogatását. Mint például a Szeben megyei Oltszakadát (Săcădate) község Toma Prie nevű bírójá, akinek 1910 karácsonyán ünnepélyes keretek között adták át Ferenc József király kitüntetését, a koronás ezüstkeresztet. Az ekkor már nyugdíjas felekezeti tanító mint választott bíró 32 évig volt a község szolgálatában. Ez idő alatt jó néhányszor járt Budapesten, ahol nagy összegű segélyeket kért és kapott a kormánytól az Olt szabályozására, tűzoltószertár, községi házak és istállók építésére, vízvezeték létesítésére. A kitüntetést átadó Patkovsky főszolgabíró a falu népe előtt rámutatott Prie érdemeire, a falu színvonalának emelkedésére. „Udvaraitok telve vannak állatokkal. Még a falu legszegényebb lakosainak is van legalább egy fejőstehene és disznója” – mondotta többek között. A megye vezetői, látva Prie több évtizedes fáradozásainak eredményét, felterjesztették a királyi kitüntetésre, amit a román felekezeti tanító meg is kapott.⁴⁷

Olyan helyeken, ahol a község vezetői egyetértéssel munkálkodtak a falu jólétének emelésén, valóságos mintaközségek alakultak ki. Ilyen volt Szelistye Szeben megyében. 1918-ben idelátogatott Ștefănescu Petru, a román királyság állampolgára, aki egy Curtea de Argeș-i lapban elragadtatással számolt be élményeiről.⁴⁸ „Az utcák kövezettek és tiszták. – írta többek között – Van nyilvános közkertjük szép pavilonnal. Hitelszövetkezetük, mely 2 millió betétet kezel. Szövetkezeti sajtgyárunk. Népiskolájuk tíz tanítóval, óvodával, tanácsteremmel, amilyennel még a romániai gimnáziumok sem igen rendelkeznek. Két templomuk, három kaszinójuk, dalkaruk, segélyegyletük, tűzoltó egyesületük [...]. A bírójuk román, a jegyzőjük és szolgabírájuk is román. Minden felirat román nyelvű, és az érintkezés nyelve is mindenütt a román.”

Ștefănescu azzal fejezte be írását, hogy a szelistyei „csodás közigazgatás” példáját a jegyzői tanfolyam növendékei a szabad Románia falvaiban remélhetőleg utánozzák majd.

A román szövetkezeti mozgalom

Az említett és más román falvak fejlődésében nagy szerepe volt a különféle szövetkezeteknek. A szövetkezeti mozgalom 1867-ben indult meg, mikor Visarion Roman ortodox püspök Resinár (Rășinari) községben megalapította a Kölcsönző és Takarékosági Egyesületet (Societatea de păstrare și împrumut). Pár év alatt még kilenc hasonló szövetkezés jött létre. Ezek az első, egyesületi formában alakult szövetkezet példájára főleg kölcsönöket folyósítottak, s ezáltal az Albina nagy román bank függvényeivé váltak. Az Albina egyes vezetői azonban nem jó szemmel nézték ezeket a paraszti szövetkezeteket, és 1874-ben valamennyit felszámolták. Ezt a szövetkezetellenes fellépést az Albina ügyvédje irányította, aki egyéni érdekből végrehajtotta a román paraszti szövetkezetek felszámolását. Mint a szövetkezeti mozgalom román szakembere megállapítja, az ügyvéd „ellenséges jogi eljárást és könyörtelen végrehajtásokat indított a szövetkezetek adós tagjai ellen, nagyrészt saját egyéni jövedelme érdekében, busásan megfizetve a végrehajtókat”.⁴⁹

Látva az Albina magatartását, a szövetkezeti eszme hívei a bankoktól független új szövetkezetek alapítására törekedtek. Szervező munkájuk eredményeként 1900-ig tizenöt új hitel-szövetkezet jött létre. Valamennyien hitelezéssel foglalkoztak, elég magas kamatláb mellett kölcsönöket folyósítva. Egymástól függetlenül, szövetkezeti központ nélkül működtek. Később egyikük-másikuk átalakult részvénytársasággá vagy éppen bankká. Kétségkívül „fontos

szerepet játszottak paraszti osztályunk gazdasági fejlődésében és gazdagodásában” – állapítja meg róluk idézett szerzőnk.⁵⁰

A Raiffeisen-rendszerű szövetkezetek szervezése 1893-ban kezdődött. Az elsőt akkor szervezte meg Veresmartonban (Roșia Săsească) a nagyszebeni Román Mezőgazdasági Szövetkezet (Reuniunea Română de Agricultură) nevű egyesület. 1913-ig az egyesület huszonnégy más szövetkezeti társulást hozott létre Szeben megyében. Az ország románlakta megyéiben ekkor már hetvenkét Raiffeisen-rendszerű szövetkezet működött.

Ezek a szövetkezetek leginkább a földvásárlások biztosítása érdekében jöttek létre. Jellemző volt a Maros–Torda megyei Egerszeg község példája. Itt 1901-ben 103 lakos szövetkezett egy 400 holdas grófi birtok megvételére. 80 000 koronáért meg is vették nemcsak a birtokot, hanem az udvart és a gazdasági épületeket is.

1907-ben újabb vásárlást eszközöltek. 125 szövetkezett paraszt 58 000 koronáért megvásárolta a falu határában eladó 200 holdas úri birtokot az udvarral együtt. Ezáltal „a község román lakosai urak lettek azon a birtokon, amelyiken őseik egykor jobbágyokként dolgoztak”.⁵¹

Az ilyen és hasonló eredmények láttán az Astra nevű nagy román kulturális egyesület elhatározta, hogy kezébe veszi a szövetkezetek irányítását. Szakelődója végigjárta Erdély középső részeit, valamint az észak-nyugati megyék faluit, ahol még nem alakultak szövetkezetek.

Előterjesztette javaslatát, mely szerint ezeken a helyeken nagy szükség van szövetkezetek szervezésére, mert sok az uzsora. A javaslattal szemben váratlan ellenállás bontakozott ki. Nem a magyar állami hatóságok, hanem a román bankok részéről. Az utóbbiak ugyanis saját anyagi érdekeiket féltették a konkurens szövetkezetek várható fejlődésétől. Ezért a bankokban érdekelt értelmiségiekkel összefogva próbálták akadályozni az Astra szervező munkáját. Ám az Astrának a sok belső akadály ellenére is sikerült 1915-ig 24 új szövetkezetet alapítani.

Míg a hitelszövetkezetek sok helyen jó szolgáltatásokat tettek a román parasztságnak, a fogyasztási szövetkezeti rendszer nem tudott megszilárdulni a falvakban. Az első ilyen szövetkezet 1890-ben Balázsfalván alakult meg. Az első világháborúig mindössze nyolc ilyen alakulat működött. Ezek azonban egymás után felszámolódtak.

Ezektől a független román fogyasztási szövetkezetektől eltérően, a magyar szövetkezetek központjához csatlakozó román falvak fiókszövetkezetei igen jól fejlődtek és a központ védelme alatt hasznos szolgáltatásokat tettek a román falvaknak.

A kezdeményezés a század elején a naszódiaiktól indult ki. Daniello nevű megbízottjuk érintkezésbe lépett a Hangya budapesti és enyedi vezetőivel, valamint a szászok Nagyszebenben működő szövetkezeti központjával. A szász központban kijelentették, hogy ők román tagot nem vállalnak, mert a szász szövetkezeti központ csak a szászok nemzeti céljait szolgálhatja. A Hangya budapesti és enyedi központjai azonban készségesen, sőt örömmel fogadták a tervezett új román szövetkezetek csatlakozását. Elsősorban azért – állapítja meg a román beszámoló –, mert ez az egyesület nem kizárólagosan nemzeti alapon van megszervezve, és „az a 900 egynéhány fogyasztási szövetkezet, amelyet 10 év leforgása alatt az egész ország területén alapított, az országban élő összes nemzetiségek között alapított, minden nemzeti-ségi megkülönböztetés nélkül”.⁵² Budapest is, Enyed is teljes önkormányzat mellett vállalta a román szövetkezeteket. „Így tehát mi – írja a beszámoló vezetője – úgy készíthetjük alapszabályainkat, amint akarjuk, úgy szervezzük és vezetjük a szövetkezetünket, amint akarjuk. Ez megnyugtatóan szolgálhat azoknak, akik eleinte akár nemzeti, akár önkormányzatunk szempontjából néminemű habozást tanúsítottak.”⁵³ A Hangya-központ nagy segítséget nyújtott az új román szövetkezetnek. Az alapításkor, a szállításoknál, a hatóságok előtti képviseletben, mindig és mindenütt nagy előny volt a budapesti vagy enyedi központ segítségével.

Ezzel a józan érveléssel szerelte le a szövetkezet vezetősége azokat a románokat, akik nem nézték jó szemmel az „idegen” központhoz való csatlakozást: „Onnan kell a segítséget elfogadnunk, ahonnan kapjuk – állapítja meg ezzel kapcsolatban az újság munkatársa –. Ne utasítsuk vissza a nemzeti fiú hiábavaló címén és indoklásával csak azért, mert az a segítség idegen társulattól jön. Következésképpen állhatatossággal inkább abba az irányba kell fordulni, ahol saját magunk és népünk anyagi helyzetét megjavíthatjuk, mert amint jól tudjátok, ma az anyagi helyzet játssza a főszerepet a népek életében.”⁵⁴ Több román község meg is értette e beszéd józanságát, és csatlakozott a budapesti Hangya-központhoz, Naszódon kívül előbb Solymos, Kisrebre és Szálva román községek alapítottak Hangya fogyasztási és értékesítő szövetkezetet, majd huszont más román községben jött létre hasonló szervezet. Ilyen szövetkezete volt a Szeben vármegyei Oltszakadát községnek is, ahol Prie bíró a jelentős állami támogatást a Hangya-központ segítségével szerezte meg.

Ahol az önálló szövetkezetek vagy Hangya-fiókok hiányoztak, ott gyakran nagy szegénység uralkodott. Ez volt az eset azokban a falvakban, amelyek nagybirtokok szomszédságában épültek.

Különösen Erdély középső megyéiben és az észak-keleti területeken lévő falvak románjai éltek nyomorúságosan. Már többször idézett román kutatónk a nyomorúság fő okát a magyar birtokosok nagy hatalmában látja, de hozzáteszi, hogy az „bizonyos mértékben az értelmiségiek érdeklődés-, megértés- és lélekhiányának is tulajdonítható, mivel azok közül sokan ugyanúgy kizsákmányolták a parasztokat, mint az idegenek”.⁵⁵

Természetesen az általánosítás igazságtalan lenne mind a falvak szegénysége, mind a nagybirtokosok magatartása tekintetében. Az Enescu-fivérek kiadványa szerint majdnem minden községnek volt saját vagyona. A leggazdagabb községek a szász települések voltak Brassó, Nagyküküllő, Szeben és Beszterce–Naszód vármegyékben, továbbá Temes, Torontál, Krassó–Szörény, Bihar és Arad megyék területén. Az utóbbi megyék földjének kitűnő minősége természetesen szerepet játszott az itteni falvak lakóinak jólétében. A legszegényebb községek Szolnok–Doboka, Alsó-Fehér, Máramaros és Torda–Aranyos megyékben voltak.⁵⁶

Másrésről név szerint ismerünk magyar földesurakat, akik jótéteményekkel segítettek a birtokaik közelében elterülő szegény román falvak népét. Így például Torma Károly, Zaránd megye főispánja, Huszár Károly honorosi és lugoskisfalusi földbirtokos, valamint gróf Zichy Domokos majori földesúr és még többen mások. Huszár nagybirtokos jótéteményei még az általában magyarellenes román sajtó egyik képviselőjét is megihlették. Mihelyt letelepedett a Krassó–Szörény megyei román községben, azonnal 40 hold földet ajándékozott a községnek. Azután féláron 156 hold földet adott legelőnek, majd a lakosok megkapták egy 334 holdnyi erdőterület fáját. Később 453 hold földet adott el részletfizetésre igen mérsékelt áron. Egy szegény özvegyasszonynak és öt árvájának házat építtetett, és ezzel a pusztulástól mentette meg őket. Nagy anyagi segítséget adott a román felekezeti iskola és az új templom építéséhez is.⁵⁷

Huszárhoz hasonlóan más vidéken is akadt olyan magyar földesúr, akit a román parasztság a jótéteményei miatt igen kedvelt. Különösen Máramaros megye területén alakult ki jó kapcsolat a magyar birtokosok és a román parasztok között. Ez a kapcsolat nemegyszer kifejezésre jutott, nagy megdöbbenést keltve a román sajtóban. Egy brassói román lap 1909 elején elszörnyedve állapította meg, hogy a máramarosi román nép előtt „a román úrnak, a román nadrágosnak gyűlöletes neve van”. „Nincs jobb úr a magyarnál” – hangoztatják gyakran.⁵⁸ „Ez a hitelvesztés és az új rokonszenvek a vég kezdetét hirdetik” – állapította meg a brassói lap munkatársa. A besztercei román lap pedig leközlte a cikk egyes részeit, mert mint írja, „fájdalom, mi is hallottuk, amint mifelénk egy-egy paraszt kijelentette – a mi uraink

rosszabbak, mint az idegenek.” Éppen emiatt a román lap felhívta az értelmiségieket, bánjanak előzekegyben a néppel, mert a népet bántja az értelmiségiek magatartása.⁵⁹

A román szegénység okai

Az eddig felsorakoztatott adatok tanúsága szerint tehát a román parasztság tekintélyes tömegei viszonylag jómódúak voltak mind az 1867-es kiegyezéstől 1890-ig, mind 1900 után az első világháborúig. Néhány megyében azonban igen szegény, nyomorúságosan tengődő román falvak voltak. Mint láttuk, ezek szegénységét a korabeli román vezetők részint a magyar nagybirtokosok kizsákmányolásának, részint az iszákosságnak tulajdonították. A leggyakrabban hangoztatott magyarázat minden rosszért a magyar államot, a magyar uralmat tette felelőssé. Egy másik vélemény szerint viszont a román szegénység igazi oka az iszákosság volt. „Szegénységünk legelső oka a szeszitalok mértéktelen használata” – állapította meg mindjárt megjelenése után a román népbetegségek ellen harcot indító román hetilap.⁶⁰ A cikkíró az elszegényedés második okát a nép sok helyen megmutatkozó és főleg az öltözködés terén látható fényűzésben jelölte meg. Mások mellett ugyanerre az okra vezette vissza dr. Loginu Dénes román ügyvéd is a román nép amerikai kivándorlását. „A paraszt nemtörődömsége, a könyvtől és a tanulástól való irtózása, gyakorlati tanítások és példák hiánya, a népnek az értelmiség iránti bűnös bizalmatlansága, az értelmiségnek a néppel szemben elkövetett visszaélései és a nép iránti közömbössége, a nép határtalan bizalma az idegenekben, a tanácsok meg nem hallgatása, az iszákosság, lustaság, a gyűlölködések és pereskedések, a naplopás, az ésszerűtlen kölcsönök, azok esztelen felhasználása, a kamatok és a fényűzés... Íme néhány az Amerika felé vezető út okai közül”.⁶¹

Néhány román lap dicséretes küzdelmet folytatott a fenti népbetegségek ellen. Leginkább a már említett besztercei hetilap buzgólkodott e téren. Örömmel írt a magyar hatóságok ama tevékenységéről, mely a szeszitalok fogyasztásának visszaszorítását célozza. Több román vidéken a magyar szolgabírók rendeletileg utasították a közjegyzőket, hogy a papsággal egyetértően küzdjenek az alkoholizmus ellen. E célból rendeletileg eltiltották a kocsmázást és játékot a vasárnapi és ünnepnapok istentisztelet alatt. Ezt a küzdelmet Imre József enyedi magyar szolgabíró indította meg,⁶² példáját az algyógyi is követte. Beszterce–Naszód vármegyében az említett román nyelvű népnevelő előadásokkal a vármegyei hatóságoknak egyik célja ugyancsak az alkoholizmus elleni küzdelem volt. Azonban a dicséretre méltó küzdelem sajnos a legtöbb helyen csak nagyon mérsékelt eredménnyel járt. A román parasztságnak egyes vidékeken mindvégig az alkoholizmus maradt legfőbb szenvedélye. Egy amerikai képviselő megállapította, miért és mikor isznak: „Isznak az emberek, ha éhesek, hogy többet ehessenek. Mikor már jóllaktak, isznak, hogy könnyebben emésszenek. Isznak, ha álmosak és nem akarnak elaludni. Ha nem tudnak, de szeretnének elaludni, szintén isznak. Ha fáznak, azért isznak, mert fel akarnak melegedni. Ha melegük van, azért, hogy lehűljenek. Mikor egészségesek, isznak, nehogy megbetegedjenek, mikor betegek, azért, hogy meggyógyuljanak. Isznak a kereszteseken, vendégségben, isznak a mulatságokon és temetéskor. Isznak, ha örülnek valaminek, de ha bánatuk van, akkor még többet isznak. Isznak, mikor valamit vásárolnak, s mikor eladnak, ismét csak isznak.” – „Így beszél az amerikai – állapítja meg a román lap, és lehangolva teszi hozzá: igazat beszélt a szája”.⁶³

Összegezve a parasztság anyagi helyzetére vonatkozó kedvező és kedvezőtlen adatokat, megállapíthatjuk, hogy az előbbiek jelentősége nagyobb az utóbbiaknál. A földvásárlások szinte korlátlan lehetőségei, a román altruista bankok által nyújtott olcsó hitelek, a különféle szövetkezetek állami korlátozástól mentes fejlődése, a magyar földművelésügyi minisztérium támogatása, a román sajtó közgazdasági nevelő munkája egyaránt elősegítették a parasztság

jólétének javulását. Az iszákosság visszahúzó hatását némileg ellensúlyozta az ellene folytatott állandó hírlapi és társadalmi küzdelem.

Ha most számadatokban és százalékosan próbáljuk kifejezni a román parasztság anyagi helyzetét, az 1910-es népszámlálás alapján a birtokmegoszlásból a következő kép bontakozik ki:

1000	holdon felüli birtoka volt	26 román	család- főnek
100	holdtól 1000 holdig terjedő birtoka volt	1435	”
50	” 100 ” ” ”	6204	”
20	” 50 ” ” ”	62 858	”
10	” 20 ” ” ”	161 163	”
5	” 10 ” ” ”	232 480	”
0	” 5 ” ” ”	274 244	”
Juhász és szolga volt összesen		237 405	”

(A felsorolt családfőkhöz 1 441 142 családtag tartozott.)⁶⁴

1910-ben Magyarországon 2 930 120 román állampolgár volt. Tehát kikerekítve mintegy 3 milliányi román élt magyar uralom alatt. Ezeknek 85,66%-a mezőgazdasági termeléssel foglalkozott. A 274 244 főt kitevő törpebirtokos vagy nincstelen paraszt kivételével, a többiek önálló megélhetése biztosítva volt, hiszen a juhászok és szolgák ugyancsak bért kaptak szolgáltatásaik fejében. A napszámosok nemzetiségi megoszlása egyenesen arra utal, hogy a román parasztság viszonylagosan jobb anyagi helyzetben volt, mint a Székelyföld tiszta magyar lakossága. Mint ismeretes, 1900-ban a keresők második legnagyobb osztályát a napszámosok alkották, míg a legtöbb kereső az őstermelésre esett. Az országos átlag a napszámosoknál ezer keresőből 252 fő volt. A román vidékeken ez az arány csak 197-re ment fel, szemben a székelyföldi magyarok 307 főt kitevő számával, amely egyértelműen nagyobb szegénységre utalt, mint a románoknál.⁶⁵ Hasonló következtetés vonható le a kivándorlási statisztikából is, melyben a magyarok sokkal nagyobb számmal szerepeltek, mint a románok.⁶⁶

A román királyságbeli parasztság sorsa

Mialatt a Magyarországon élő román parasztság helyzete évről-évre javult, a romániai parasztságé a 20. század első évtizedében egészen tragikussá változott. Itt már a fejlődés előfeltételei is mások voltak, mint Magyarországon. A jobbágyfelszabadítás 16 évvel később történt meg, s a feudális nagybirtokrendszer gazdasági szorítása is erősebb volt, mint amott.

A következmények csakhamar mutatkoztak. A nincstelen parasztság nagy tömegei egyre nyomorúságosabb körülmények közé kerültek. A földbérlet árai folyton emelkedtek, a földbirtokosok és nagybérlők a föld évi használatáért a termelés felét elvették és még különböző ajándékokat is követeltek (tojást, libát, bárányt stb.). Az 1877-es függetlenségi háború a parasztok tízezreit tette tönkre. Az egyik képviselő megállapítása szerint „az egész országból megyénként 2000 paraszt szekeres indult el két és négyökrös szekérral; ezek a parasztok a legsötétebb nyomorúságba estek”. A parasztok mindenüket, fiaikat, háziállataikat, gyermekeiket kenyerét is odaadták és mindezen áldozatok ellenében semmit sem kaptak. A háború legnagyobb terheit a román parasztság hordozta.

A parasztság elkeseredése nőttön-nőtt, és a 19. század végén több felkelésben robbant ki. 1888-ban Ilfov, Ialomița és Prahova megyékben, 1889-ben a moldvai Roman, Vaslui, Iași és Bacău megyék területén, 1894-ben ugyancsak az itteni Tecuci, Tutova, Falcu és Bacău községeiben tört ki a parasztok felkelése. Minden felkelésnek a hadsereg vetett véget, mely

különösen az 1894-es mozgalom vérbefojtásával próbálta megfélemlíteni az elégedetlen parasztokat. Valóban, a katonák sortüzeinek sok paraszt áldozatul esett.

Ekkor némi javulás állott be sorsukban. Az állami földbirtokok egy részét parcellázták, a mezőgazdasági hitel megszervezéséről és a mezőgazdasági munkaszerződésekről új törvényeket szavaztak meg. De 1900 után a bérleti viszonyok újból megromlottak. Pár év alatt a pénzért bérbeadott földek értéke hektáronként 25 lejről 40-re, majd 60-ra, sőt 80-ra emelkedett. Nagy bérlő trösztök alakultak, melyeknek fő célja a minél nagyobb nyereség biztosítása volt. Moldva északi megyéiben a parasztok nagy többsége semmiféle háziállattal nem rendelkezett, a gyermekhalandóság pedig elképesztően megnőtt.

A parasztság elkeseredése 1907-ben az ország nagy részére kiterjedő parasztháborúban tört ki. A Botoșani megye falvaiban kezdődő mozgalmat az akkor ellenzékben lévő román liberális párt saját politikai céljaira akarta felhasználni. Ezért antiszemita jelleget próbált ennek adni, mivel a nagybérlők között néhány zsidó is volt. Vărescu prefektus és mások egyenesen a zsidók ellen izgatták a fellázadt parasztokat. Így a felkelés gyorsan elharapódzott és csakhamar általánossá lett Moldva nagy részében. A felkelők most már válogatás nélkül minden földesúr és bérlő birtokát megrohanták. Akkor a konzervatív párti kormány miniszterelnöke magához rendelte Vărescu prefektust, és szemrehányást tett neki. „Miért nem tett határozott intézkedéseket a felkelők ellen?” – kérdezte tőle. – „Semmi veszedelem nem fenyegeti a román népet” – volt a válasz. „De – folytatta a miniszterelnök – nemcsak a román népről van szó, hanem az ország többi nemzetiségeiről is.” A prefektus válasza jellemző volt: „Egyetlen románt nem adok oda egymilliónyi zsidóért.” A beszélgetésről beszámoló magyarországi román lap a párbeszéd ismertetését ezzel a sokatmondó címmel közölte „Egy mintaszerű prefektus”.⁶⁷

A romániai liberális sajtó egy része a magyarországi román sajtóval együtt még pár napig próbálta fenntartani azt a kezdetben hangoztatott állítást, miszerint az egész felkelést a zsidó bérlők embertelen kizsákmányolása okozta. De a további események szemmel láthatóan megcáfolták ezt a beállítást. A Tribuna március 9-i vezércikkében még azt írta, hogy aki a romániai helyzetet ismeri, az tudja, hogy „csak az alávaló zsidó bérlők a bűnösök”. Am két nap múlva már közölte Tache Ionescu román politikusnak a Neue Freie Presse című laphoz intézett táviratát, melyben a miniszter így nyilatkozott: „A szerencsétlen mozgalom nem kizárólagosan antiszemita, hanem inkább agrár és anarchista jellegű. Keresztény birtokosok és bérlők házeit is lerombolták.”⁶⁸ Még meggyőzőbben hangzott Stere Constantin iași-i egyetemi tanár véleménye a lap ugyanazon számában: „A mi parasztjaink – írta többek között a híres professzor – az állandó éhség olyan állapotában vannak, mely a mi agrár helyzetünkből származik. Moldva északi részében a parasztok 88%-ának nincs egy faroknyi háziállata és nem adhat egy kanál tejet gyermekeiknek, akik a rossz táplálkozás miatt 5 éves korukig 40-50%-ban elpusztulnak.”

Felsorakoztatva a birtokmegoszlás adatait, megállapította, hogy a tiszta román tartományokban uralkodó nagybirtokok területén legnagyobb a parasztság nyomora, míg az 1878-ban elfoglalt Dobrudza „a legvirágzóbb román tartomány”. Végső következtetése így hangzott: „A szabad román királyság mezőgazdasági lakossága sokkal nyomorúságosabb gazdasági feltételek között él, mint a leigázott magyarországi, bukovinai, sőt besszarábiai testvérei.”⁶⁹

Ekkorra a parasztháború már átterjedt Havasalföldre is. Nyilvánvalóvá lett, hogy nem elszigetelt felkelésről, hanem országos parasztháborúról van szó. A megrémült földbirtokosok és bérlők egy része Bukarestbe menekült, mások Magyarorszáig meg sem állottak. A kormány lemondott. Az új kormányt a király a liberális párt vezetőiből választotta ki Sturdza Demeter miniszterelnöksége alatt. A konzervatív párti parlament szívvel-lélekkel támogatta a politikai ellenlábasaiából alakult kormányt, midőn ez bevezette az ostromállapotot, és mozgósította a

tartalékos katonákat. Az Averescu hadügyminiszter által irányított hadsereg két hét alatt vérbe fojtotta a parasztháborút. A megtorlás borzalmas volt. A legembertelenebb mészárlások, tömegkivégzések, kínzások és megcsonkítások jelezték mindenfelé a hadsereg „pacifikáló” működését. A tüzéség sok falut egészen eltörült a föld színéről. Összesen 11 000 parasztot öltek meg, engedelmeskedve az ilyen parancsoknak: „Kaszáljátok, géppuskázzátok őket! Ne közölgjétek a foglyok számát, hanem csak a halottakét!”

A megtorlás méretei felháborították a román értelmiség legjobbjait. Mikor a parasztháború harcai véget értek, az országban megkezdődtek a bírósági eljárások is. Az ártatlan parasztok százaikat ítélték el életfogytiglani kényszermunkára, vagy sokéves börtönrre. Olyan ítéleteket hoztak, melyek „a törvény és az emberség minden határát túllépték, és amelyek ségényt hoznak reánk” – írta Iorga Miklós román történetíró. A megfélemlített, megtizedelt román parasztok most már teljesen ki voltak szolgáltatva a birtokosok és bérlők – Iorga szavai szerint – „osztály- és személyes bosszújának”.

Sok helyen olyan szerződéseket írtattak alá, amelyekben kötelezték magukat, hogy feltételek nélkül dolgoznak a földesúr birtokán. Másutt óriási kártérítési összegeket fizettettek velük.

A parasztháború véres eseményei és a kegyetlen megtorlás borzadállyal töltötte el a magyarországi román újságolvasókat. Napi- és hetilapok, népi kalendáriumok egyaránt foglalkoztak a történetekkel. A szászvárosi hetilap közölte Iorga egyik vezércikkének pár megkapóan szép megállapítását: „Bocsásson meg az Isten nekik [a parasztnak] – írta a román történetíró –, hiszen micsoda rabszolgamunkát végeztek, milyen szerencsétlen állati életet éltek, micsoda sértéseket viseltek el, és bocsásson meg nekik szenvedésteljes életük érdeméért [...]. De ne bocsásson meg az Isten annak a szemtelen és buta földesúri rétegnek, amely nem tudta és ma sem tudja megérteni, szeretni, védeni vagy legalább megkímélni azokat, akik ugyanolyan vallásúak és velük egy népből valók.”⁷⁰ Iorga szavaiból kitént, hogy ő a földesurakat a nemzeti összetartás sokat hangoztatott nacionalista alapelveinek megcsúfolása miatt ítélte el. Az általa is képviselt irredenta nacionalizmus mindig az idegenben, a magyarokban, osztrákokban és oroszokban látta a román nép legfőbb veszedelmét, s ellenük való nemzeti összefogást sürgetett a magyar, osztrák és orosz uralom alatt élő románok felszabadítására. Most látnia és tapasztalnia kellett a román nagybirtokos osztály bűneit, a román parasztság ellen elkövetett kegyetlenségeit. És ezekért nem lehetett az idegen, magyar, osztrák vagy orosz népeket felelőssé tenni.

Született románok, régi román nemesi családok leszármazottai voltak azok, akik a román parasztságot ilyen embertelen sorsra kárhoztatták. Iorga csalódása és felháborodása őszinte volt. Már csak azért is, mert jól tudta, milyen kedvezőtlen hatással lehet a parasztháború a sokkal jobb körülmények közt élő „leigázott” magyarországi románokra, valamint a világ közvéleményére. Aggodalma nem volt alaptalan. „Az a jó nép – írta névtelenül az egyik Magyarországon megjelent román kalendárium krónikása –, az a rab, amelyik állati életet élt és él ma is, amelyet annyiszor megcsaltak és kiraboltak, abban a reményben hajlott a békére, hogy igazságos kérését meghallgatják [...]. Szégyen volt az országra, mert a világ látta, milyen szomorú a parasztnak sorsa.”⁷¹

A parasztháború két jelentős felismerésre vezetett a román nacionalizmus képviselőinél. Mindenekelőtt nyilvánvalóvá tette a romániai parasztság összetartását, osztályöntudatát. A Havasalföldön élő Slavici megdöbbenve tapasztalta, hogy a havasalföldi parasztnak teljesen azonosítják magukat a moldvai parasztnak követeléseivel. A moldvai hírek hallatára a havasalföldiek nem azt mondták, hogy „ők”, hanem azt, hogy „mi”. Mint egy cikkben kifejtette, csodálkozott, „látva ennek a nemzeti összetartozási érzésnek a megnyilvánulását”. De igen

hamar megrémült, „meggyőződve arról, hogy az összetartás nem »nemzeti«, hanem szociális osztályjellegű.” A havasalföldi parasztok egynek érezték magukat a moldvaiakkal, „nem azért, mert románok, hanem mivel mindannyian parasztok”.⁷²

A másik felismerés az elsőnél is fontosabb jelentőségű volt. A parasztháborúval járó izgalmak csakhamar rátereltek a romániai és magyarországi olvasók figyelmét arra a különbségre, amely a magyarországi román parasztság és a romániai parasztság helyzete között volt. A magyarországi román parasztság kedvező életkörülményei között nem érezte szükségét a felkelésnek. Anyagi helyzete a legtöbb helyen kielégítő, sőt kimondottan jó volt. Ezzel szemben azonban a szabad Románia román vezetése alatt élő parasztsága anyagi nyomorúsága miatt kényszerült a felkelésre. A román nacionalizmus legismertebb képviselője, Iorga történetíró kénytelen volt megállapítani, hogy azok a körülmények, „melyek között ez a felkelés megtörtént, mindennél jobban bizonyítják, hogy elemi erejű jelenséggel állunk szemben. Ezt a jelenséget olyan gazdasági okok idézték elő, melyek egyedül képesek a tömeget fellázítani, mivel csak az éhség ad fegyvert a szegény ember kezébe a gazdagok ellen.”⁷³

Ezt az igazságot a magyar uralom alatt élő román vezetők is kénytelenek voltak belátni. Állandóan hangoztatott vádjaik a magyar elnyomásról, a magyarországi román nép nehéz sorsáról tartalmukban megüresedtek a szabad román királyságban bekövetkezett parasztháború eseményeinek láttán. Lelkesedésük kezdett lelohadni Románia és a román viszonyok iránt. Most már nem tekinthették a román királyságot annak a „csodás álomországnak”, melynek fővárosában, Bukarestben „minden románok számára felragyog a nap”.⁷⁴

Annál több önbizalommal és erőfölénnyel nézték saját helyzetüket. Magatartásuk, Romániáról szóló megnyilatkozásaik elárulták, hogy csalódtak elképzeléseikben, mert úgy látják, „már semmit sem várhatnak tőle.”

Iorga ezért bírálta őket. Szemükre vetette, hogy túlságosan lekezelik Romániát, nem törődnek vele, elbizakodva támaszkodnak saját erőikre. Ekkor a Romániában élő Slavici nyílt levelet intézett Iorgához, rámutatva azokra az okokra, melyek miatt a magyarországi román vezetők így viselkednek. Hivatkozott saját romániai tapasztalataira, melyeket átköltözése óta szerzett. Valamikor ő volt a nagyszabasi Tribuna napilap szerkesztője. Jól ismeri a magyarországi románok helyzetét, de a romániai állapotokat is. Ezekkel nem tud megbékülni. Neki is az a véleménye, hogy Magyarországon „maradt testvéreinknek nincs mit várniuk attól a Romániától, melyet annyira szeretnek”. Már az 1906-os bukaresti kiállítás elszomorította őket, „a most tavasszal történt események pedig [célzás az 1907-es parasztháborúra] elidegenítették őket Romániától”. A Habsburg-birodalomban élő románok sok vonatkozásban felette állnak romániai testvéreiknek. „Romániában a nép nagy tömegei degenerálódnak ama nyomorúság miatt, amelyben vergődnek – Ön pedig tudja, hogy ez nem így van sem Erdélyben, sem Magyarországon, sem a Bánságban, sem Bukovinában –, legfeljebb néhány olyan tartományban van úgy, amelyet a zsidók elárasztottak”. Romániában a parasztok hiába dolgoznak, a bojárak nemcsak a földet, de annak megművelőit is kiszipolyozzák.

„Az odaát élő románok semmit sem tanulhatnak itteni testvéreiktől. Őrizze meg őket Isten attól, hogy olyan helyzetbe jussanak, amilyenben most ezek itt vannak.” Harcolni kell a Romániában uralkodó rossz szellem ellen. „Odaát élő testvéreink között azoknak volt jó ítéletképességük, akik meggyőződtek arról, hogy Romániától már semmit nem várhatnak.”

Válaszában Iorga elismerte, hogy Slavici levelében semmi olyan állítás nincs, amit ő maga is ugyanolyan fájdalommal ne írna alá.⁷⁵ De az erdélyi románoknak meg kell érteniük, hogy nem különülhetnek el a Romániában élő románoktól. Jövőjük azonos lesz, hiszen ennek alapja egy nemzeti összetartás megteremtése, aminek lehetősége Romániától függ, mert itt van a

hadsereg zöme. Iorga utóbbi kifejezése burkolt célzás volt arra, hogy az idegen uralom alatt élő románok sorsát végső soron a román hadsereg határozza meg.

Egyelőre a magyarországi románok figyelme tényleg befelé, saját gazdasági, kulturális és politikai helyzetük további javítására irányult. Románia szociális kérdései helyett inkább további birtokvásárlással, a választójogi törvénytervezet elleni tömegtüntetések szervezésével, iskolai kérdésekkel foglalkoztak. A romániai lapok viszont továbbra is figyelemmel kísérték a magyarországi románok helyzetét, melyet főbb vonatkozásban kezdtek példaképpül állítani a román királyságbeliek elé. Egyre gyakoribbak lettek azok a megnyilatkozások, melyek szinte hízelgő módon, az őszinte elismerés hangján nyilatkoztak a magyarországi románokról, a parasztság és más társadalmi osztályok gazdasági eredményeiről. Az utóbbiak értékelése 1910 után még általánosabb lett.

1911-ben az egyik bukaresti napilap közölte munkatársának a nagyszebeni román ortodox egyház egyik vezetőjével folytatott beszélgetését. Az illető azzal kezdte nyilatkozatát, hogy kiemelte, mennyivel jobb a Magyarországon élő román parasztság helyzete, mint a román királyságban lakóké. „A magyarországi román paraszt anyagi helyzete – mondotta az egyházi vezető – összehasonlíthatatlanul jobb, mint a romániai paraszté. Ehhez nagyban hozzájárul a mi kulturális állapotunk, amit nem is lehet összemérni a romániai parasztokéval. Nálunk majdnem minden paraszt tud írni, olvasni és elég jó higiénikus viszonyok között él.”⁷⁶

A szebeni véleményhez hasonló volt Iorga történetíró meggyőződése is. Ezt fejezte ki a következő év elején, ismert lapjában. „Egy dolog konstatació van – írta többek között –, és ez az, hogy a magyarországi románok gazdaságilag sokkal jobban állnak, mint mi, a királyságbeli románok. A mi parasztságunk sokkal szegényebb, sokkal megterheltebb és sokkal műveletlenebb, mint a magyarországi román parasztság.”⁷⁷

Még ugyanazon év végén egy másik bukaresti újság ráduplázott a fenti megállapításra. Összehasonlítva a román királyságbeli, besszarábiai és magyarországi románok helyzetét, ez utóbbit találta a legjobbnak. Ausztriában és Magyarországon a románok gazdaságilag és kultúrában folyton fejlődnek.

Itt „magában a parasztságban is teljesen kifejlődött a nemzeti öntudat és büszkeség, amitől a román királyságbeli románság még nagyon távol áll. Az Ausztria-Magyarországban élő román parasztság társadalmi és gazdasági élete összehasonlíthatatlanul jobb, mint a romániai parasztságé.”⁷⁸

Mint ezekből az egybehangzó megállapításokból nyilvánvaló, a magyar-országi románok jobb anyagi viszonyaira vonatkozó nyilatkozatok főleg a parasztság helyzetét jellemezték. Elsősorban tényleg ennek volt legnagyobb társadalmi jelentősége, hiszen a parasztság a románok 85%-át tette ki. Ha ennek az osztálynak kedvező volt az anyagi helyzete, ez azt jelentette, hogy a magyar uralom alatt élő románok döntő többségének normális fejlődése biztosítva volt. Kérdés: hogyan alakult a mintegy 15%-nyi középosztályhoz tartozó rétegek anyagi helyzete a dualizmus korabeli Magyarországon?

A román középosztályhoz az iparosokat, kereskedőket, az értelmiségi rétegeket, állami és egyházi tisztviselőket, valamint a részint földbirtokából, részint szabad foglalkozásából élőket sorolhatjuk. Ezek a dualizmus korabeli gazdasági lehetőségeket ugyanúgy ki tudták használni, mint a parasztok, ugyanolyan fejlődési lehetőségeik voltak, mint amazoknak. A fenti társadalmi rétegek kialakulása és gazdasági megerősödése éppen olyan szabadon és akadály nélkül történt, mint a már ismertetett vagyonos román parasztságé. Általános érvényű megszorító intézkedés sehol sem akadályozta kialakulásukat, foglalkozásuk teljesítését és vagyonosodásukat. Valamennyi réteg az osztrák önkényuralom alatt kezdett kialakulni. A teljes kialakulás és vagyoni megerősödés azonban e rétegeknél is a kiegyezés utáni korszakban történt meg.

A román iparosok

A román iparos réteg általában magyar és szász hatások alatt alakult ki. A városok eleinte sok helyen nagyon gyér román lakosságának elsősorban kisiparosokra volt szüksége. Az iparos pályára azonban nehezen adták rá magukat a román ifjak. Valamennyi román vezető összefogott tehát az iparosság foglalkozása megkedveltetése érdekében.

Şaguna román ortodox érsek körrendeletben utasította papjait és espereseit, hogy tereljék az ipari és kereskedelmi pályára a román fiatalokat.⁷⁹ Ugyanez volt a célja a lassanként minden városban megszervezett iparos egyesületeknek is. Az egyesületek vezetésére az illető város legelőkelőbb román személyiségei vállalkoztak. Brassóban és Kolozsváron a helybeli ortodox román esperesek voltak az egyesületek szervezői és első vezetői. A kolozsvári egyesület vezetője 1873-ban Silaşi Gergely, az egyetem román nyelv tanára lett. Az új román társadalmi réteg fontosságát nemcsak a hazai románok, de a Kárpátokon túliak is megértették. Ezért az Astra erkölcsi és anyagi segítségén kívül, melyet a nagy román egyesület elejétől fogva bőkezűen adott az iparosoknak, a romániai alakulatok is minden támogatást megadtak a lassan szaporodó iparos ifjaknak. A magyarországi román egyetemi hallgatók segélyezésére alakult bukaresti egyesület, az úgynevezett Societatea Transilvania pentru ajutorul Studenţilor Români din Ţările de peste Carpaţi évenként 400 forint segélyt küldött az erdélyi román inasok eltartására.

A kolozsvári iparos egyesület ötvenkét tagja 1883-ban harminc-harminckét inas eltartásáról gondoskodott.⁸⁰ Később román iparosegyletet alapítottak Balázsfalván, Aradon, Besztercén, Fogarason, Hátszegen, Lugoson, Nagyszebenben, Szászsebesen, Szelistyén, Pojánon, Szerdahelyen és Varadián. Úgyszólván minden nagyobb, és különösen a román határ közelében fekvő városban volt ilyen egyesület. 1907-ben indult meg a budapesti román iparos-egylet szervezése is. A gyülekezési szabadságra jellemző volt, hogy az egyesület alapszabályainak felterjesztése után, a jóváhagyást meg sem várva, a budapesti román iparosok nyugodtan gyűléseztek, és „becsületes román módon működtek” – olvashatjuk az ezévi román kalendáriumban.⁸¹

A román iparosok számszerű fejlődését igen nehéz nyomon követni, mivel erre vonatkozólag pontos adatokat összefoglalóan sehol sem közöltek. A rendelkezésre álló adatok szerint a román iparos réteg szám szerint legjobban Brassóban és Szebenben növekedett. Egy száz kimutatásnak megfelelően Brassóban a román iparosok száma 1870-től 1895-ig kilencvenhatról százhatvannyolcra, ugyanez idő alatt Szebenben tizenöttről hetvenötre ugrott.⁸² Az első világháború előtti években sok helyen hasonló mértékben emelkedett létszámuk. 1910-ben a román iparosok száma már 26 376 volt.⁸³

Az egyre szaporodó értelmiségi osztály nemzeti összetartásból elsősorban román iparosokkal dolgoztatott, s így e réteg megélhetése e szempontból biztosítva volt. Az állam és a helyi hatóságok pedig nem zaklatták őket nemzetiségük miatt. A hetilapok és napilapok hasábjain nem találunk olyan adatot, amely a román iparosok túladóztatására, vagy új iparosok iparendélyének visszavonására vonatkozna. Nyelvi szempontból sem érte őket semmi korlátozás, mert foglalkozásuk közepette és a román iparos-egyletek belső ügykezelésében román anyanyelvüket kizárólagosan használták.

A kisipar mellett román nagyipar alig volt. Néhány nagyiparos élt Brassóban, Nagybányán kisebb román iparvállalatok voltak az Érchegység vidékén. Később Budapesten és Szebenben, valamint Bécsben megindult néhány román nagyipari vállalkozás. A magyarországi román nagyipar azonban mindvégig szerény keretek között maradt, főleg ami az iparosok számát illeti. Fejlődésük az állam részéről nem ütközött akadályokba; magyarosításukra senki sem gondolt. Az első világháború vége felé a később Romániához csatolt területeken 1780 ipari vállalat volt. Ennek 26-29%-a volt román nemzetiségű.⁸⁴

A román kereskedelem

A kis- és nagyiparhoz képest a román kereskedelem súlya, szerepe és lehetőségei viszonylagosan sokkal nagyobbak voltak. Ez a tény elsősorban egy régebbi szerencsés fejlődés eredménye volt. A magyar állam területén már a 18. században megtelepedett igen sok balkáni macedo-román és görög eredetű család, amelyeknek tagjai csakhamar több városban virágzó kereskedő társulatokat alapítottak. Brassóban, Szebenben, Budapesten, Miskolcon, Nagyváradon, Aradon, Temesváron és Bécsben is gazdag román és görög kereskedők találtak nem remélt anyagi boldogulást. A görögök sok helyen elrománosodtak, úgyhogy beolvadásukkal ezt a román társadalmi réteget még erősebbé tették. A román kutatók egyöntetű megállapítása szerint ezeknek a gazdag kereskedőknek „meghatározó” befolyásuk volt a hazai románság közművelődési fejlődésére.⁸⁵ De nemcsak a közművelődési, hanem a politikai szerepük is döntő volt. Fiaik papi, orvosi, ügyvédi és más értelmiségi pályákon helyezkedtek el, s már hazulról anyagilag függetlenek lévén, a román politikai életben csakhamar vezető szerephez jutottak. Şaguna, a híres román érsek, Gozdu Manó, a nagy román jogász, a nevéről elnevezett alapítvány szerzője, a nagy politikai szerepet játszó Mocsonyi család, a brassói Manole Diamandy nagykereskedő, a Tribuna egyik alapítója – mind macedo-román származásúak voltak. Şaguna kivételével mindannyian gazdagságuk révén jutottak nagy befolyáshoz a román közéletben.

A román kereskedők legelső központja elejétől fogva Brassó volt és az is maradt. Itt a századoknak ugyancsak hatalmas versenyt diktáltak. Származásuknál fogva csakhamar szinte kizárólagosan kezükbe kerítették a Románia felé irányuló kivitelt, és a kereskedelmi folyamat legtöbb hasznát ők fölőzték le. Volt idő, mikor a Románia felé irányuló kivitel 90%-át brassói román kereskedők bonyolították le.

A kiegyezés után, a 80-as és 90-es években a brassói román kereskedők vezették a brassói Kereskedelmi Kamarát. Ennek az elnöke is román volt, a híres Manole Diamandy, Slavici megállapítása szerint a magyarországi románok legnagyobb gazdasági hatalmassága.⁸⁶ De Brassóban még jó néhány román kereskedő élt, aki anyagi tekintetben megközelítette Diamandyt. Az első brassói autó tulajdonosa a múlt század végén A. Petru Popovici nevű román kereskedő volt. A román kereskedelem brassói központja nem kis mértékben támogatta a híres memorandum-mozgalmat, mely a magyarországi román kérdésből európai kérdést csinált.⁸⁷

A modern kereskedelem virágzása az általános gazdasági adottságokon kívül a jogbiztonságtól, a kereskedelmi verseny szabadságától, az állam gazdasági politikájától és a hitel bőségétől függ. E feltételek közül valamennyi kedvezően alakult a hazai román kereskedelemre nézve. A jogbiztonság és a kereskedelmi verseny szabadságát az állam törvényei és szervei biztosították mindenki számára, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül. Tüntetések vagy rombolások, nemzetiségi vagy antiszemita kilengések nagyon ritkán fordultak elő, s ha igen – mint például választások idején –, elsősorban románok rendezték zsidó szatócsok vagy kocsmárosok ellen. Román üzletek, román kereskedők elleni tüntetésről vagy rombolásról, melyet magyarok rendeztek volna, nehezen találunk panaszt, vagy adatot.

Hasonlóképpen az állam adópolitikája sem irányult a más fajú kereskedelem ellen. Faji vagy nemzetiségi szempontokat hiába keresünk a magyar pénzügyi politikában. Hogy valamelyik kereskedő több adót fizessen azért, mert román vagy zsidó, avagy azért, mert üzleti könyveit nem az állam nyelvén vezeti, ez a gondolat fel sem merült a magyar hatóságok előtt. A román kereskedőket semmiféle törvény nem kötelezte magyar cégfelirat használatára, vagy éppen az üzleti könyveknek az állam nyelvén való vezetésére. Sehol ilyen adatot vagy panaszt nem találunk. A román kereskedők tetszésétől függött: kizárólag román nyelvű, vagy ro-

mán–magyar nyelvű cégtáblákat használnak-e. Legtöbb esetben csak saját nevüket írták – román nyelven – a kereskedést jelző táblára, minden magyar szó vagy betű nélkül. Az pedig senkinek nem jutott eszébe, hogy megakadályozza a román faji jelszavak felhasználását a román kereskedelem érdekében. Hónapokon, sőt éveken keresztül olvashatták például a szászvárosi román hetilap hirdetési oldalán: „Gyertek, fogjunk kezét, akikben román szív dobog, és csak román kereskedőknél vásároljunk”.⁸⁸ Így tehát a román kereskedők gazdasági szabadságát, anyagi lehetőségeik faji alapon való fejlesztését a magyar állam és annak hatóságai egyáltalán nem korlátozták. Ez volt az egyik oka a román kereskedelem virágzásának, amely különösen az első világháború előtti évtizedekben mindenütt megállapíthatóan tanúskodott a román társadalmi réteg kitűnő anyagi helyzetéről. Egy 1918-as kimutatás szerint pedig a román kereskedők szám szerint is igen tekintélyes részét képezték e vidékek kereskedelmének. Az összes kereskedelmi üzleteknek és cégeknek Brassó megyében 14,56%-a, Aradban 44,27; Biharban 6,13; Fogarasban 85,10; Krassó-Szörényben 58,33; Beszterce–Naszódban 49,09; Hunyadban 46,66; Szebenben 40,84; Szilágyban 40,73%-a román nemzetiségű volt. Az összes kereskedelmi alkalmazottak 21 990-et kitevő számából 3803 – azaz az egésznek 17,29%-a volt román nemzetiségű.⁸⁹

Kétségtől eltekintve a román kereskedők sok helyen még nem érték el a népi arányszámnak megfelelő százalékszámot, de mégis óriási haladást tettek ahhoz képest, hogy a legtöbb városban csak 1867 után tűntek fel először. Egy szász kimutatás szerint 1870-ben Brassóban százötven román kereskedő volt, 1895-ben már kétszáz. Ugyanez idő alatt a szebeni román kereskedők száma 500%-kal növekedett.⁹⁰

A román pénzügyintézetek

A hazai román kereskedelem fejlődésében vitán felül nagy szerepet játszottak a román bankok. Ezek közgazdasági értelemben szintén kereskedelmi vállalatok voltak, hiszen pénzközvetítéssel foglalkoztak. Ők adták a pénzt, a hitelt a román kereskedőknek, ők tették lehetővé a román parasztságnak és a román értelmiségieknek az eladó magyar birtokok megvásárlását.

Amint már láttuk, az első ilyen bankot 1872-ben Nagyszebenben Visarion Roman alapította. A pénzügyintézet alapításakor az „Albina” (A méh) nevet kapta. Az első évben alig pár ezer forint betétje volt. Ám az évek folyamán ennek nagysága rohamosan növekedett.

1874-ben a betétek összege 121 856 forint, 1880-ban 762 549 forint, 1882-ben már 1 473 799 forint volt. Ennek megfelelőképpen növekedett az alaptőke is. Az intézet eredetileg 90 492 forint alaptőkével indult. Ez az összeg pár évtized múlva már milliókat tett ki. 1909-ben az alaptőke és a tartalékok 4 803 093 koronára, 1912-ben kerekén 6 000 000 koronára, a következő évben pedig 7 000 000 koronára emelkedett.⁹¹

Az Albina példájára csakhamar minden nagyobb helységben alapítottak egy-egy román bankot. Ezeknek a száma 1892-ben 28, 1895-ben 52, 1899-ben 73, 1906-ban 149, a fiókokkal együtt 170, 1914-ben 221 volt. Ez esztendő végén közel 300 milliós tőkét forgattak meg különféle pénzügyi műveleteikkel.

Mi volt a magyarázata a hazai román bankok jelentős fejlődésének? A pénzügyintézetek alapjában véve pénzközvetítéssel foglalkoznak. A kamatra náluk elhelyezett összegből magasabb kamat mellett kölcsönöket folyósítanak. Mivel azonban egyetlen bank sem támaszkodhat csak a betétekre, virágzása és az általa adható kölcsönök nagysága, valamint a kölcsönadott pénz olcsósága attól függ: mekkora visszleszámlálási hitelt kap a pénzjegykibocsátó banktól, vagy más nagy bankoktól? A monarchia pénzkibocsátó bankja az osztrák–magyar Bank volt; a hazai román pénzügyintézetek elsősorban ettől és egyes nagyobb budapesti bankoktól kaptak visszleszámlálási hitelt.

Világos dolog tehát, hogy ha az Osztrák–Magyar Bank vagy a nagy budapesti bankok nemzeti elfogultságból, vagy románellenes tervből kifolyóan elzárkóztak volna az Albina és társai visszleszámitolási kéréseinek teljesítése előtt, akkor az egész román bankélet fejlődése megbénul. Az adatok azonban azt bizonyítják, hogy sem az Osztrák–Magyar Bank, sem a nagy pesti magyar bankok nem folytattak ilyen politikát.

Valóban, ha átlapozzuk a román bankszövetség hivatalos folyóiratát, minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk ezt az igazságot. Különösen az első világháború előtti évfolyamok adatai rendkívül tanulságosak ebben a tekintetben. Az 1909-i üzleti év végén közölt mérlegek szerint a dézsi Banca Poporală 100 000 korona alap- és tartaléktőke után 307 786 korona visszleszámitolást, a belényesi Drăganul 205 700 korona együttes tőke után 437 439 koronát, a dobrai Orientul 54 685 koronára 432 947, a marosillyei Progresul 130 379 korona után 255 381, a szászsebesi Sebeșana 235 003 korona után 478 216, az Albina 4 803 093 korona után 14 009 394 korona összegű visszleszámitolást mutatott ki.⁹²

Az Albinához arányosan hasonló nagy visszleszámitolási tételt találtunk még az aradi Victoria nevű román bank mérlegében, mely szerint ugyancsak az 1909. évben 2 200 000 korona után a bank 3 305 379 korona összegű visszleszámitolási hitelt kapott. Az arány később is hasonlóan alakult az alaptőkék összege és a visszleszámitolási hitelek között. 1912 végén az Albina 6 000 000 korona tőke után 7 178 840,83 koronát, a Drăganul 422 291 korona együttes tőke után 712 247 koronát, a Victoria 3 500 000 korona után 6 265 016,84 korona visszleszámitolási hitelt élvezett. 1913-ban már kissé esett a visszleszámitolási hitel, 1914-ben pedig általában egyenlő volt az alap- és tartaléktőke együttes összegével. Amint a fenti adatokból kiderül, a román bankok igen gyakran kétszer olyan nagy összegű visszleszámitolási hitelt kaptak, mint amennyit alap- és tartaléktőkéjük együtt kitétt.

Mindezeket a hiteleket a román bankok nemcsak az Osztrák–Magyar Banktól, hanem egyes nagy budapesti bankoktól is könnyen megkapták. Legnagyobb hitelt az Albina kapott; ez azután maga számította le a kisebb román bankok váltóit. „Amint már említettük – írja erről a kérdésről egy román szakember –, a magyar bankok értékelve a mi bankjaink pénztárainak szilárdságát, könnyen adtak nekik visszleszámitolási hitelt. Végeredményben 1914-ben a visszleszámitolás egyenlő összegű volt az alap- és tartaléktőkével. A magas visszleszámitolás indokolt volt azon tény miatt, hogy a teljes fejlődésben lévő erdélyi román közgazdasági életnek nagyobb tőkére volt szüksége, mint amennyit a betétek adtak.”⁹³

Enescu szintén megállapítja, hogy az Osztrák–Magyar Bank mellett, amely a visszleszámitolási hitel 60%-át adta, a Pesti Hazai Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, az Első Hazai Takarékpénztár, továbbá az Angol–Osztrák Bank adott leggyakrabban pénzt.⁹⁴

A hazai románság anyagi jóléte szempontjából olyan fontos román pénzintézetek nagyarányú fejlődése tehát minden kétséget kizáróan csak azért volt lehetséges, mert az Osztrák–Magyar Bank és a pesti magyar bankok az óriási visszleszámitolási hitellel biztosították a román bankok műveleteit. E bankoknak tehát valóban nem lehetett okuk panaszkodni a magyar gazdasági politika irányítóira. Annál kevésbé, mivel a nekik nyújtott magyar segítség végeredményben nem egyszer magyar intézmények bukására, magyar föld román kézre való jutására vezetett. Az aradi Victoria nevű nagy román bank 1911 végén például elnyelte a Gyulavidéki Takarékpénztár borosjenői fiókját, mely nemcsak beszüntette működését, de pompás helyiségét is kénytelen volt a román banknak átadni. Érthető az a diadalmas hang, melyen az egyik nagy román napilap beszámolt erről az eseményről. A magyar bank épülete a helység legszebb háza volt. „Ebben az épületben ma már berendezték a Victoria megnagyobbított fiókját, melynek cégtáblája a Gyulavidéki Takarékpénztár Rt. fiókja helyén messzire hirdeti azt a győzelmet, amit a mi vezető intézetünk Borosjenő és környékén pénzgazdasági vonatkozásban

aratott” – állapította meg a cikkíró.⁹⁵ Ugyanebben az évben Apanagyfaluban egy 500 holdas magyar birtok románok általi megvásárlását a kolozsvári Erdélyi Bank, a budapesti Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank visszleszámitolási hitele tette lehetővé.⁹⁶

Bátran állíthatjuk tehát, hogy a román bankokkal szemben gazdasági sovinizmust a magyar állam az egész kiegyezési korszakban nem érvényesített. Ebben a tényben leli magyarozatát a virágzó román értelmiségi osztály kialakulása és viszonylag nagyon jó anyagi helyzete is.

Az újkori nacionalizmus történetéből közismert az a tény, hogy a nemzeti eszme tudatos hordozója elsősorban mindenütt az úgynevezett értelmiségi osztály volt. Amelyik országban tehát valamelyik nemzetiséget háttérbe akarták szorítani, ott az elnyomó államhatalom elsősorban az illető nemzetiség értelmiségének megriktására, utánpótlásának akadályozására és gazdasági tönkretételére igyekezett.

A román értelmiség

A hazai románság történetében az értelmiségi osztály éppen a kiegyezés korában kezdi meg történeti szerepét. Addig ez az osztály szinte kizárólag papokból és tanítókból állott. Az osztrák önkényuralom alatt ez az osztály tagjai számban és jelentőségben megnövekedtek. Előtérbe kerültek az ügyvédek, földbirtokosok, állami és megyei tisztviselők. Ezekből alakult ki a kiegyezési korszakban az új román vezető réteg, mely már sok vonatkozásban függetlenítette magát az egyházi vezetők befolyása alól. Megélhetés és anyagi helyzet szempontjából nézve a román értelmiségi osztály három rétegre oszlott: a román egyházak alkalmazottjai (papok, tanítók, tanárok), a szabadfoglalkozásúak (ügyvédek, orvosok, mérnökök, földbirtokosok, újságírók, magánhivatalnokok), és végül az állami és megyei tisztviselők. A hovatartozásnak megfelelően ezeknek mind más volt az anyagi helyzetük. Mivel az egyházi alkalmazottak sorsáról az egyházi és közművelődési helyzettel kapcsolatban lesz szó, itt most az úgynevezett szabadfoglalkozásúak anyagi helyzetére, gazdasági lehetőségeire, továbbá a román nemzetiségű magyar állami és megyei hivatalnokok helyzetére vonatkozó adatokat vesszük szemügyre.

A szabadfoglalkozásúak száma a kiegyezési korszakban évről-évre nő. Különösen az ügyvédeké és az orvosoké. A hazai román tannyelvű és állami középiskolákban éppen úgy nem volt felvételi korlátozás, mint a magyar vagy külföldi egyetemeken. A román tanulók igen tekintélyes részének a hatalmas Gozsdu-alapítvány ösztöndíjai, az Astra, a hazai román bankok és a romániai segélyalapok legtöbbször teljesen fedezték tanulási költségeit. Az egész kiegyezési korszakban az értelmiségi szabadfoglalkozású pályákon a régi nemzedékek utánpótlását a magyar közművelődési politika sehol sem akadályozta. Az orvosi és mérnöki tanulmányokat a román ifjak legnagyobb részben Bécsben vagy más külföldi egyetemeken végezték el. 1898-ig, tehát a kiegyezési korszak kezdetétől számított 31 éven át a külföldön szerzett orvosi oklevelek minden honosítás vagy különbözeti vizsga nélkül érvényesek voltak Magyarországon. Ebben az időben tehát bármelyik külföldön végzett román orvos folytathatott orvosi gyakorlatot a magyar állam területén, anélkül, hogy valamiféle érvényesítési vizsgához kötötték volna a működési engedély megadását. 1898-ban Perczel belügyminiszter rendelete bevezette a magyar különbözeti vizsga letételének kötelezettségét. A Tribuna román napilap kalendáriumában így emlékeztek meg a rendeletről: „Eddig a mi országunkban azok is lehettek orvosok, akik a magyar orvosi iskoláknál sokkal híresebb külföldi iskolákban tanultak. A felettünk uralkodók magyarosítási dühükben olyan messzire mennek, hogy most már az orvostudomány segítségével is magyarosítani akarnak”.⁹⁷

A nosztrifikáló vizsga kivételével sehol sem találunk más olyan intézkedést, vizsgát vagy előírást, melyre a románok mint az értelmiségi pályák elé állított állami akadályra panaszkodtak

volna. Ügyvédek, orvosok, mérnökök minden korlátozás nélkül foglalhatták el helyüket az anyagilag egyre jobb helyzetbe kerülő román társadalomban. 1908-ban körülbelül kétszázötven ügyvéd, százötven orvos és ötven mérnök élhetett a román társadalomban.⁹⁸ Ha pedig valamelyik román városkában vagy vegyes lakosságú helységben telepedtek le, azonnal megindult érdekükben a román sajtó faji összetartásra buzdító hadjárata. Hivatásuk teljesítésében nemzetiségük miatt anyagi hátrányt nem szenvedtek. Igaz, néhol a falusi román nép, amely igen szeretett pereskedni, azt gondolta, hogy inkább megnyeri perét, ha abban magyar ügyvéd képviseli a bíróság előtt. A szászvárosi román hetilap erélyesen kikelt a tévhit ellen: „Legyen minden néptestvérünk teljesen meggyőződve arról, hogy a bíróságnál nem az ügyvéd neve vagy nemzetisége győz, hanem az igazság, amely velük vagy ellenük van.”⁹⁹ Hasonló értelemben nyilatkoztak e kérdéstről az erdélyi románok 1918 után is. Slavici, Vaida, Maniu és mások, mikor az okiráltságbeli politikusok önkénye ellen kellett küzdeniük, nem egyszer rámutattak a magyar igazságszolgáltatás pártatlanságára.¹⁰⁰

Az ügyvédek és orvosok mellett a 60-as évektől kezdve egyre számosabb lett a román pénzügyintézeteknél elhelyezkedő bankhivatalnokok rétege. A lendületes mértékben fejlődő román bankélet magától értetődően nagy megélhetési lehetőségeket nyújtott a román értelmiség számos tagjának. Amint a bankok száma szaporodott, úgy emelkedett a román bankhivatalnokoké is. Egy 1906-ból való adatgyűjtés szerint ebben az évben a román bankoknál összesen 665 tisztviselő volt alkalmazva, mégpedig az Albinánál 54, a Victoriánál 27, az Ardeleanánál 18 stb. Az első világháború idejében a román banktisztviselők száma bizonyára 1000 körül járt.

Hogy ezekben a magyar visszszámítási hitelek révén fejlődő román pénzügyintézetekben magyar nemzetiségűek is állást kapjanak, az még eszébe sem jutott senki emberfiának. Sem a bank vezetőségének, sem az államnak, sem a társadalomnak.

A szabad pályák közül az ügyvédi pálya volt anyagilag a legtöbbet ígérő. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az 1867-től 1918-ig kialakult román közép- és nagybirtokos osztály tekintélyes hányada ügyvédekéből került ki. A kiegyezés korában alig pár száz román középbirtokos volt, 1900 körül volt 804 száz holdon felüli román birtokos, összesen 242 573 kataszter hold birtokkal.¹⁰¹ Egy román társadalomkutató szerint 1910-ben már 26 román nagybirtokos és 1455 középbirtokos volt, míg a kisbirtokosok számát (20-100 hold) 69 062-re teszi.¹⁰² 1910 után a román középbirtokos-értelmiségi osztály még szaporította tagjainak számát és földbirtokmennyiségét.

Áttekintve a román társadalmi fejlődés eddig taglalt részeit, igazat kell adnunk ama román megállapításnak, mely 1912-ben a különböző román tartományok társadalmi fejlődésének összehasonlítása után, a magyarországi román társadalmat találta a legegészségesebbnek. „Minden kétség nélkül – állapítja meg az író – Erdélyt illeti meg az az érdem, hogy a középosztályt, különösképpen a kisipart és a középbirtokos réteget szilárd alapra helyezte. Az idők szavát és hivatását megértve ezen a téren olyan messzire jutottunk, hogy Erdély és a Temesi bánóság egyes részein, de különösképpen a szászok »Királyföldjén« az együttlakó népek arányszámához képest mi is megfelelő arányban vagyunk képviselve. Mégpedig nemcsak a számot illetőleg, hanem minőségi téren is. E területen a jövő még szebben mosolyog felénk.”¹⁰³

A román értelmiségi osztály legnagyobb rétegét, az egyházi alkalmazottak mellett minden bizonnyal az állami és az állam ellenőrzése alatt álló megyei és községi tisztviselők alkották. E román értelmiségiek számáról és helyzetükről a rendelkezésre álló román és magyar adatok alapján rendkívül érdekes képet kapunk.

A román hivatalnokok és tisztviselők

Román nemzetiségű értelmiségiek nagyobb számban először az osztrák önkényuralom idején helyezkedtek el az állami és megyei állásokban. Akkor a magyarok passzív ellenállást fejtettek ki az osztrák önkényeskedéssel szemben, és ezért állami, valamint megyei állásaikról lemondottak. A románoknak nem voltak ilyen kifogásaik a bécsi centralista rendszerrel szemben, s így sok helyen elfoglalták a lemondott magyar tisztviselők helyét. Az önkényuralom emez első korszakában a románok inkább alárendelt állásokat kaptak. Vezető állásokra a bécsi rendszer a behozott cseheket alkalmazta. Ám az önkényuralom második, úgynevezett Schmerling-rendszerének idejében a magasabb vezető állások is hozzáférhetőek lettek a románok számára. Ekkor a tisztviselők legnagyobb részét a megyékben ismét mindenütt választással alkalmazták. Így a román többségű megyék teljesen román közigazgatási és más jellegű román tisztviselők vezetése alá kerültek. Az udvari kancelláriában külön román osztályt szerveztek, az erdélyi kormányzóság is négy román ügyosztállyal gyarapodott, a marosvásárhelyi királyi táblához szintén kerültek román bírák.

A császár 1861-ben kinevezte az új főispánokat. Hunyad, Alsó-Fehér megye román főispánokat kapott, Naszód és Fogaras vidéke szintén (egyenlőre mint katonai határőrvidekek, főkapitányok személyében). Mivel azonban a magyarok a Schmerling-rendszert sem ismerték el, és megválasztásuk, illetve kinevezésük után állásaikról lemondtak, helyüket románokkal töltötték be. Román lett az erdélyi kormányzóhelyettes, román adminisztrátor került Szolnok–Doboka és Kisküküllő megye élére, túlnyomórészt román vezető tisztviselők kerültek olyan megyékbe is, ahol a románok nem voltak számszerű többségben. Mivel azonban Erdély egész területén a románok abszolút többségben voltak, a provizórium Schmerling-rendszere lényegében Erdélyt román vezetés alá helyezte. A szám szerint kisebbségben lévő magyarok a vegyes nemzetiségű megyékben román uralom alá kerültek.

A román vezetés alá jutott Erdélyben tehát román fő- és köztisztviselők irányították a közigazgatást, az igazságszolgáltatást és a Bécs által nekik átadott más ügyeket. A román vezetéssel azonban a nem románok nem voltak megelégedve. Szászok, magyarok egyaránt panaszkodtak, mert a román tisztviselők szolgáltatukat sok helyen önkényeskedéssel kezdték. A román nyelvet hivatalos nyelvvül ott is bevezették, ahol a románok kisebbségben voltak.¹⁰⁴

A bécsi osztrák államférfiak is gyanakodva nézték a román vezetők tevékenységét. Gyanakvásuk főleg külpolitikai és biztonsági okokból eredt. Tudomásuk volt azokról a tervezésekről, melyeket az erdélyi román vezetők és a Cuza fejedelem alatt egyesült román fejedelemségek politikusai szöttek Erdély elszakítására. Ezeket a terveket Cuza magáévá tette, a megvalósításuk lehetőségeiről Place francia konzul és Zglincky lengyel ezredes előtt is nyilatkozott. Rangrejtve titokban többször átment Erdélybe és ott találkozott a brassói és szebeni románok vezetőivel. Ezek természetesen egyetértettek az Erdély elszakítására vonatkozó tervekkel, és Cuza bevonulását egész uralma alatt várták. De kifelé állandóan hangoztatták a császár iránti hűségüket és tagadták az irredenta „gyanúsításokat”. Hiszen – mint mondogatták – a románok hálásak a császárnak, Erdély lényegében román vezetés alatt lévő autonóm tartomány, a románok tehát nem törekedhetnek elszakítására.

A magyarok és szászok vezetői, sőt az osztrák tábormokok is tisztában voltak az irredenta szándékokkal, ha nem is tudtak Cuza titkos erdélyi útjairól. Időnként fel-felröppent egy-egy hír vagy tudósítás a román tervekről. A hatvanas évek közepén egy craiovai (Románia) képviselő és lapszerkesztő Mehádián és más helyeken elszólta magát. A *Gazeta Transilvaniei* című újság nem kis bosszankodással számolt be erről a „kompromittálásról”. A szóban forgó

képviselő, noha kartársai között a legokosabb volt, annyira biztosnak érezte „az összes románok mielőbbi egyesülését”, hogy osztrák tábornokok és magyar főurak előtt nyilatkozott. Mint a lap megállapítja, ezzel nemcsak az erdélyi és romániai román vezetőket kompromittálta, hanem „sietette Erdély és Magyarország egyesítését”.¹⁰⁵ Valóban az erdélyi magyarság vezetőinek a Magyarországgal való egyesülésre irányuló politikájában a román irredenta tervek komoly szerepet játszottak.

Ismeretesek azok a külpolitikai okok, melyek 1865-ben a Schmerling-rendszer bukásához vezettek. Ausztria külpolitikai elszigeteltsége, az osztrák–porosz háború előszele, Deák Ferenc híres hűsvéti cikke egyaránt az osztrák–magyar közeledés útjait egyengette. A magukat biztonságban érző erdélyi román vezetők lába alatt megingott a talaj. Erdély 1861-től 1865-ig úgyszólván a kezükben volt, a közigazgatást, igazságszolgáltatást, Erdély román többségű megyéit ők vezették.

A császár őket támogatta a magyarokkal szemben. Most, hogy az osztrák–magyar kibékülés napirendre került, vezető szerepük kérdésessé vált. Ettől kezdve minden igyekezetük a Magyarországgal való egyesítés megakadályozására, Erdély önkormányzatának biztosítására irányult. Az adott erőviszonyok között, a román irredenta tervek napvilágra jutása után törekvésük nem sikerülhetett.

Miután 1867-ben Ausztria kibékült Magyarországgal, a budapesti országgyűlés 1868-ban megszavazta Erdélynek Magyarországgal való egyesülését. Így Erdély ismét Magyarország szerves része lett, mint 1541 előtt volt, s ezzel az erdélyi és más románlakta vidékek ügyeinek legfelső fokon való intézése a budapesti magyar országgyűlés, illetőleg az ennek felelős magyar kormány hatáskörébe került. 1868-ban, midőn a magyar államrendszer Erdélyben berendezkedett, a román többségű megyékben a tisztviselők többsége román volt. Az erdélyi kormányzás természetesen megszűnt. Ám a megyékben és a közjogi változástól nem érintett állami és önkormányzati állásokban megmaradtak az osztrák önkényuralom idejében ott szolgáló román tisztviselők. Elbocsátásokra senki sem gondolt. Román maradt a fogarasi főkapitány (Tomas Vasilie).¹⁰⁶ Naszódon Bohatielu is megtartotta főkapitányi állását, Zaránd vármegye pedig teljesen és kizárólag román vezetés alatt állott. Egy későbbi feljegyzés szerint ebben az időben „Zaránd a romanizmus legnagyobb fészke volt, román főispánnal és egészen román közigazgatással”.¹⁰⁷ Ahol nagyobb tömegű románság magyar lakossággal keverten élt, ott a magyar főispán mellett román volt az alispán és más román tisztviselő is.

Így például Belső–Szolnok vármegyében (a későbbi Szolnok–Doboka) Torma Károly főispán nagyon megbecsülte a román tisztviselőket, s úgyszólván románokkal vette körül magát. A megye alispánja Brehariu Tódor volt, főbírája a nagy nacionalista „Gabril Man de Boereni” (Manu Gabriel), a szolgabírók fele román volt (Buzura Buștea stb.), sok kancellista, az árvaszéki elnök, az ügyész – mind románok voltak.¹⁰⁸ Több román lakosságú megyében hasonló volt a helyzet, így Máramaros és Krassó vármegyében. Ugyanakkor azokban a helységekből, ahol a szászokkal vegyesen éltek a románok, ez utóbbiak közül a szászok senkit sem engedtek be a községi vezetőségbe. A románok emiatt panaszt tettek a szász comesnél, kérvén őt, hogy nemzetük számarány szerint jusson képviselőre. A comes elutasította a kérést, mivel „a községi választásoknál nem lehet tekintetbe venni a különféle nemzeti vagy felekezeti érdekeket, csak egyedül a községieket, és mert a politikai községnek nincs nemzetisége, se vallása”.¹⁰⁹ A szászok a legtöbb helyen kizárólagos vezetésre törekedtek és jutottak is, s a románokat úgy vezették, ahogy akarták. Hiába volt emezek panaszkodása, tényként kellett elfogadniuk lapjuk megállapítását: „Így állunk mi, kizárva az alkotmányos jogokból és újból odadobva mások jótetszésének.”

A román megyei tisztviselők helyzetében az unió megszavazása után hosszú ideig nem történt semmi lényeges változás. 1873-ban a nagyobb román lakosságú megyékben a következő román tisztviselőket találjuk: Arad megyében Szerb Tivadar főjegyző, Ionescu Lázár főügyész, Codrianu József aljegyző, Onika Demeter számvevő, Constantini György árvaszéki elnök, Șorban István ülnök, Dancs Boldizsár iktató. Krassó megyében Ivácskovics György főispán, Ghica Szilárd alispán, továbbá négy román főszolgabíró. Zaránd megyében dr. Hodoșiu József alispán, Borlea Zsigmond főjegyző, Secula György tisztí ügyész stb. Fogaras vidékén (még nem volt vármegye) Tamas László főkapitány, Codru Dragosianu János alkapitány, Gremoiu Dániel főjegyző, Romanu János tisztí ügyész, Francu Teofil első aljegyző, Popu Péter második aljegyző, Cipu Miklós pénztárnok, Negria György ellenőr, Cîntea Miklós orvos, Boeriu György levéltárnok, Vintilă György erdőfelügyelő, Popa Péter állatorvos, Grama János árvaszéki elnök, Floria János és Duvlea Hilaria árvaszéki ülnökök, Cipu Tamás közgyám, Pandrea Efreim árvaszéki jegyző. Az egész segéd- és kezelőszemélyzet, valamint az összes szolgabíró és írnok mind románok voltak.¹¹⁰ Hasonló volt a helyzet Naszód vidékén is. Itt a következő tisztviselői kar szerepelt: Bohatielu Sándor főkapitány, Porcius Florian alkapitány, Mureșianu Joakim főügyész, Burduhosu Illés levéltárnok, dr. Popa István főorvos, Marianu Florian, Hontila Tamás, Lica Dániel, Issipu János, Russu Miklós és Cincia Illés szolgabírák.¹¹¹ A névtár szerint Manschütz János nevű helyettes sebész kivételével a főkapitányság egész tisztviselői kara a segédszemélyzettel együtt tiszta román volt. A magyar államrendszer bevezetésének ötödik évében tehát a megyei és széki, illetve főkapitányi önkormányzat változatlanul érvényesült. A megyéket a megyebeli választók által választott tisztikar vezette, önkormányzati szellemben, miután a megyék önkormányzati testületek voltak.

A szintén önkormányzati alapon vezetett városokban ugyanilyen helyzetet találunk. Ahol a városi lakosságban a román is helyet foglalt, ott legtöbbször megfelelően volt képviselve a román fajú városi tisztviselők által. Karánsebes, Arad, Fogaras, Naszód stb. a román értelmiség egy-egy központja lett, nem is beszélve Balázsfalváról vagy Belényesről.

Kimondottan vezető állami állásokban is sok román volt a kiegyezés korában. A kiegyezési kormány hangadói: Andrásy, Deák, Eötvös azt akarták, hogy a román ügyeket az illetékes minisztériumokban román nemzetiségű főtisztviselők ismertessék és készítsék elő megoldásukat. Különbösen Eötvös volt feltűnően jóindulatú a románok iránt. Minisztériumában Joanovici György román nemzetiségű államtitkár volt a román ügyosztály vezetője; mellette Pușcariu János mint miniszteri tanácsos kapott beosztást. A román ügyosztályban még négy román fogalmazó volt: Szerb György, Roșiescu Rațiu Gherasim és Drăgănescu.¹¹² Pușcariu megbízást kapott a Néptanítók Lapja román mellékletének szerkesztésére, illetőleg a román szöveg ellenőrzésére. E célból a román miniszteri tanácsos több román ügyvédjelöltet alkalmazott, akik a fordítás munkájáért szép keresetet biztosítottak maguknak.¹¹³ De nemcsak a közigazgatási, hanem más minisztériumokban, valamint a legmagasabb magyar bírósági állásokban is voltak románok.

A legmagasabb magyar bíróságon, a királyi Kúrián Aldulianu, Pușcariu és Faur román bírákat találjuk. Dr. Gallu, Cîmpenariu, Besanu és Gozdu Manó pedig a királyi táblán voltak táblabírák.¹¹⁴ Mint bírák óriási tekintélyt élveztek és elmozdíthatatlanok voltak. Állásaikban a románok sajátos érdekeit öntudatosan képviselték. Pușcariu bíró, aki 1869-1890 között volt a Kúria tagja, könyvében beszámol arról, hogy az urbariális ügyosztályban lévén beosztása, elejétől kezdve szakított az addigi gyakorlattal. Nevezetesen az urbariális perekben a végső döntésnél nem vette tekintetbe azokat az 50-es években létrejött jobbágy-földesúri megegyezéseket, melyek a népre (tudniillik a románokra) hátrányosak voltak.¹¹⁵ Magasabb bírói polcaikon tehát a román nemzetiségű bírák a kiegyezési kor idején nem feledkeztek meg román népük esetleges sérelmeinek orvoslásáról, és ez módjukban

is volt. Látni fogjuk, hogy e tekintetben a román nemzetiségű bírák később is megtették azt, amit kötelességüknek tekintettek.

Amint láttuk, az 1868-ban megszavazott unió idejében és még öt év múlva is Erdély régi, középkorból származó szervezetei a székely és szász székek, a naszódi és fogarasi katonai eredetű román kerületek változás nélkül maradtak. Ez nagyon megnehezítette az egységes kormányzást, és úgyszólván lehetetlenné tette a központi rendeletek végrehajtásának ellenőrzését. Ezért a magyar kormány lassanként megkezdte a többi országrésszel együtt az ország egységes közigazgatásának megszervezését.

Így került sor Erdélyben a székely és szász székek megszüntetésére, valamint a fogarasi és naszódi kerületek átszervezésére. Az átszervezés során az addigi székekből és kerületekből vármegyéket alakítottak, s az addigi vármegyék beosztása is megváltozott. A székek neveit a belőlük szervezett vármegyék neveiben megőrizték: Csíkszékéből Csik vármegye, Marosszékről Maros-Torda vármegye, Naszód-vidékből Beszterce-Naszód vármegye, Fogaras-vidékből Fogaras vármegye lett. A régi beosztás megszüntetésével az új közigazgatási egységekben megváltozott az egyes nemzetiségek addigi arányszáma és képviselője is. Maros-Torda vármegye megszervezése által az addig tiszta Marosszék székelyei most nagyobb tömegű románsággal kerültek közigazgatási egységbe. Ezáltal természetesen helyzetük megváltozott: azontúl tekintettel kellett lenniük a románokra is. De ugyanígy megváltozott például a zarándi románok helyzete, mert az új megyék alakításakor Zaránd megyét Hunyaddal egyesítették, amelynek területén magyarok is éltek. Valószínű, hogy a megyének Hunyaddal való egyesítése nagy mértékben összefüggött a román vezetőség magatartásával. Ennek jellemzésére elegendő dr. Hodoşiu József román képviselő, később zarándi alispán beszéde, melyet 1869-ben a brádi román választókörzet választói előtt tartott. Akkor, amidőn a minisztériumokban és a bíróságokon ott voltak a románok, a helyi önkormányzati testületekben, megyékben és másutt legtöbbször tisztes román vezetőség intézte az ügyeket, dr. Hodoşiu a román hallgatóság tüntető tapsvihara közepette kijelentette: „1867-ig legalább nem voltunk mi és a román nemzet arra a hallatlan sértésre ítélve, hogy a magyar nemzet felakasszon; eddig legalább nekünk is volt, és a román nemzetnek is volt egy édes és szép országunk, amely nem volt Magyarországra olvasztva, s amelyben mi is úgy éltünk, mint románok, mint román nemzet.”¹¹⁶

Az ilyen és hasonló megnyilatkozások bizalmatlansággal töltötték el a magyar vezetők egy részét a román tisztviselők iránt. Magyarország és Erdély egyesítését az osztrák–magyar kiegyezéshez tartozó alaptörvénynek tekintve, sokan minden unióellenes véleményt, minden önkormányzati román követelést alkotmányellenesnek érezték. Annál is inkább, mivel 1869 óta, a román vezetők passzivitást kimondó határozata után, a román tisztviselők a legélesebb kifejezésekkel bírálták a pesti magyar kormány politikáját. Láttuk, hogy Hodoşiu, a magyar parlamentbe küldött román képviselő az uniót „a román nemzet felakasztásának” minősítette. Pár évvel később Borlea Zsigmond képviselőtársa még keményebb szavakat használt a magyar kormány és hivatalai elleni kirohanásában. Mivel a pénzügyminiszter elutasította a brádi román gimnázium javára adományozott birtok átírási és betáblázási illetékének törlésére vonatkozó kérést, Borlea hevesen kikelt a végzés és a kormány ellen. Elmondott és az újságban leközölt beszéde ilyen kitételeket tartalmazott: „ez [tudniillik az illeték követelése] a század szégyene és az emberiség lealjasítása; a durvaság és vadság tetőpontja, szégyen és gyalázat egy ilyen kormányra. Legyen ez az utolsó sértés, amit a románság arcába vágott”. Egyúttal felhívta a románokat a brádi gimnázium javára való adakozásra, mivel „a világ zsarnokai üldözik és ütlegetik” a román nemzetet.¹¹⁷

A román képviselők és megyei tisztviselők kormány- és magyarellenes kifakadásai nem jártak semmi közvetlen következménnyel azok elkövetőire nézve. Itt-ott bizalmatlanságot

keltettek ugyan, de senki sem gondolt a megyei vagy városi önkormányzat megszorítására. Andrassy miniszterelnök, az erdélyi magyar, szász és székely képviselők ismerték a románok érzelmeit és irredenta törekvéseit, noha ez utóbbiak legtöbbször burkolt formában jutottak kifejezésre. Ám 1877–78-ban, az orosz-török háború idején és utána, Romániának a háborúban játszott szerepe következtében, több helyen felszínre jutott az erdélyi román értelmiségiek irredentizmusa. Ekkor a vérmesebb román ifjak – különösen a dél-erdélyi megyékben – egyenesen azt gondolták, hogy ha Plevna elesik, a román hadsereg azonnal Erdély elfoglalására indul.¹¹⁸

A román értelmiség jó részének ez a már nem is kétértelmű magatartása a kormányt bizalmatlanná tette a megyék tiszta román vezetőségeivel szemben. Ezért a 80-as évektől kezdve az a módszer érvényesült, hogy a vezető tisztviselők ellenőrzésére magyarokat és szászokat neveztek ki. Túlnyomóan román többségű megye élére szász vagy magyar főispánt állítottak, akik mellett azonban megmaradt a román alispán és a román többségű megyei tisztviselői kar.

Így például 1892-ben a Fogaras megyei főispán a szász Bousznera Guido volt mellette és vezetése alatt a következő tisztkart találjuk: Gramoiu Dániel alispán, Turcu János főjegyző, Popa-Radu Áron, Csató Miklós aljegyzők, Kapocsányi Mór, Miku András tiszti ügyészek, Nagy Sándor árvaszéki elnök, Florea János, Benedek Artúr ülnökök, Böhm Lajos közgyám, dr. Pop István vármegyei főorvos, Negrea Gergely pénztáros, Ganea János ellenőr, Klósz Adolf számvevő.

Román volt a töröcsvári járás főszolgabírája: Popaneciu Jakab, szolgabírája: Hocsa István, valamint orvosa: dr. Cîntea Miklós is; úgyszintén az árpási járás vezetősége: Metian Aldulea főszolgabíró, Rusz Károly szolgabíró.¹¹⁹ Körülbelül ilyen helyzet alakult ki más román lakosságú megyékben is. Román főszolgabírók és szolgabírók, más megyei és városi román vezető tisztviselők a memorandum évében, Erdély visszacsatolásának 24. esztendejében háborítatlanul működtek.

A megyei és városi vezető állásokban lévő románok habozás és félelem nélkül léptek fel mindig az önkormányzat védelmében mikor valahol a román érdekeket veszélyeztetve látták. 1884 végén a fogarasi állandó bizottság javasolta, hogy a falusi jegyzők és körorvosok fizetését a községek által a városi pénztárba fizetendő összegből utalják ki, mert onnan az illetők rendesebben vehetik fel. Ezt a javaslatot azonban a közigazgatási bizottság leszavazta. Itt ugyanis a románok többségben voltak. Így érezték, a javaslat megszavazása a román jegyzőkből kormány-eszközöket csinálna, s a kormány esetleg kicserélhetné a román jegyzőket magyar jegyzőkkel, mivel „a mi jegyzőink – állapítja meg román forrásunk – nem ismerik az állam nyelvét”.¹²⁰ Naszódon még tisztábban érvényesült a román nemzeti szellem. Mikor Románia 1878-as sikereinek a híre megérkezett, a román tisztviselők, tanárok, tanulók a román tűzoltózenekarral az élen zárt sorokban vonultak végig az utcákon, és a romániai események hőseit magasztalták.

„A hivatalos körök [a magyarok] – jegyzi meg a tüntetés krónikása – éppenséggel semmit sem tudtak ezekről a dolgokról, amelyek itt nálunk [Naszódon] lejátszódtak”.¹²¹ Ez azonban csak egyféleképpen volt lehetséges: ha Naszódot teljesen román vezetőség vezette. Ugyanez magyarázza meg a magyarok részvételét a balázsfalvi tüntetésben. Itt Plevna elestének hírére a házakat nemcsak a románok, hanem a magyarok is kivilágították, annyira kizárólagos volt Balázsfalván a román vezetés.¹²²

A megyei és városi állásokon kívül a román értelmiség a falvakban elfoglalható jegyzői állásokban is szép számmal volt képviselve. Az 1884/85. évi jegyzői évkönyv szerint a legtöbb román lakosságú megyében a jegyzők többsége román nevű volt. Nemzetiségi kimutatás hiányában – az évkönyv szerkesztőit a jegyzők nemzetisége nem érdekelte – a nevekből következtetve az unió 17. évében Arad megyében 41, Beszterce–Naszódban 22, Hunyad

megyében 35, Krassó–Szörényben 53, Szebenben 29 román faluban volt román jegyző.¹²³ A valóságban ez a szám sokkal nagyobb lehetett, mivel az évkönyv szerkesztőségébe sok helyről, így Szolnok–Doboka és Torda–Aranyos megyéből nem küldtek be adatokat; a beküldött nem román hangzású nevek viselői is gyakran románok voltak. Ha az adatok jelentőségét átgondoljuk: román jegyzők, román szolgabírák, román alispán, román többségű megyei tisztikar, megállapíthatjuk, hogy a memorandum és a magyarság elleni éles román sajtótámadások korában Magyarországon egyes román vármegyék valójában román nemzeti közigazgatási önkormányzatot élveztek.

A román megyei tisztviselők irredentizmusa

Hogy ez a román nemzeti önkormányzat valójában megvolt, és hogy ezt a románok egyes helyeken milyen célokra használták fel, azt érdekesen bizonyítja az egyik román szereplőnek az első világháború utáni beszámolója. A szóban forgó román értelmiségi 1887-ben Mehadia fürdőhelyen üdült. Itt megismerkedett Popescu Simonnal, a bukaresti Sf. Sava Gimnázium vallásánárával. Ez beszélgetés közben mindenről érdeklődött: honnan való, ki a falujában a jegyző, ki a postamester, ki a főszolgabíró, és milyen viszonyban vannak egymással. Mikor mindezeket kiszedte az új ismerősből, és megtudta, hogy a kérdezettek mind románok, átadott neki 100 forintot s egy szívességre kérte. Kérése az volt, hogy a neki átadott hat címre (ezek közül öt ügyvéd volt) küldjön majd el egy-egy borítékot abból a csomagból, amit nemsokára a falujában kézbesítenek, bizonyos Fegyverneky Béla címére. Ha valami baj lenne, ne vegye át a csomagot, hanem várja meg, amíg a címzett Fegyverneky Béla jelentkezik. A bukaresti vallásánár mehadiai új ismerőse vállalta a megbízást, és a fürdőről falujába hazatérve várta a fejleményeket. Pár hónap múlva Bukarestből levelet kapott, melyben értesítették, hogy a csomag útban van. Nemsokára ezután a román postamesterhez szolgabírói rendelet érkezett. Ebben a szolgabíró megparancsolta a postamesternek, hogy a Fegyverneky Béla névre érkező csomagot addig ne kézbesítse senkinek, amíg a megérkezéséről a szolgabírót nem értesítik. A falu jegyzőjét Topan Jánosnak hívták, Arad megyéből helyezték oda tüzes dákoromán érzelmei miatt. A járás főszolgabírája ugyancsak román volt, Vuia Péter, akit Oravicáról azért helyeztek át, mert ott „még a kövekből is románt csinált”. Amint azután a nevezetes csomag a postára megérkezett és erről a szolgabírót értesítették, a postán megjelent a jegyző és a szolgabíró. A három román – mindhárman magyar állami jellegű hivatalnokok – jegyzőkönyvet írt alá arról, hogy a postára csomag érkezett a faluban ismeretlen, nem létező címre. Ezért a csomagot felbontották és megállapították, hogy régi újságok vannak benne. Ezek a régi újságok az 1885-ben Bukarestben kiadott hírhedt Irredenta Kiáltvány példányai voltak. A főszolgabíró tíz példányt, a jegyző ötöt vett magához. A többi a Mehadia ezzel megbízott falubeli román értelmiség vette át és küldte szét a megadott címekre. Így terjedt el ez az irredenta kiáltvány a bánági románok között.¹²⁴ A kiáltvány tartalma ismeretes: a magyar államban élő románokat a szerzők arra hívják fel, hogy fogjanak fegyvert az „elnyomó” magyarok ellen és gyilkolják le őket.

A fenti beszámoló egyúttal világot vet a nagyon tüzes érzelmű román nemzetiségű állami hivatalnokok iránti magyar politikára is. Ha valaki – mint Vuia Péter volt oravicaai főszolgabíró – a román krónikás szavai szerint „a kövekből is románt csinált”, legfeljebb az áthelyezés veszélyének tette ki magát. Román nemzeti érzelmeinek tettekben való kifejezése miatt állását nem veszélyeztette. Mint látjuk, áthelyezés esetén is egy másik román vidékre került, nem pedig az ország legtávolabbi tartományába, idegen fajú népek közé. Vuia Pétert még 1892-ben is Krassó–Szörény vármegyében találjuk, ugyanabban a járásban, ahol öt évvel ezelőtt a román Irredenta Kiáltvány példányainak terjesztésében részt vett. Elképzelhetjük, milyen lehetségek

voltak e kiáltvány elterjesztésére azokban a megyékben, ahol a jegyzők és a szolgabírók többsége román volt. Mivel pedig a magyar politikai rendőrség nem volt egészen ügyefogyott, a magyar hatóságok bizonyára tudták vagy legalább is gyanították – hiszen a román újságok elég nyíltan írtak ezekről a kérdésekről –, milyen szerepük van a román nemzetiségű tisztviselőknek a magyarellenes irredenta mozgalom terjesztésében. Mégsem gondoltak a román tisztviselők elbocsátására és magyarokkal való kicserélésére. Akit rajtakaptak valamilyen tiltott dolgon, azt elítélték, de a többi román tisztviselőt nem bántották. Az első világháborúig, sőt 1918-ig legtöbb helyen megtaláljuk a román nemzetiségű tisztviselőket, akik magyar állami állásaikban is románok maradtak.

Ez adatok láttán első pillanatra érthetetlennek tűnik az a sok vád, panasz és tiltakozás, amit a román sajtó állandóan hangoztatott a magyar állam ellen. Alig volt olyan román újság, amely ne vádolta volna elnyomással, erőszakos magyarosítással, a románok háttérbe szorításával, érvényesülésük akadályozásával a magyarokat. A magyar sajtó időnként foglalkozott ezekkel a vádakkal. Rámutatott a román tisztviselők alkalmazására, a román parasztság vagyonosodására, a román közművelődés fejlődésére, az állandóan hangoztatott román elégedetlenség indokolatlanságára. Mindez hatástalan volt. „Mi elégedetlenek vagyunk – írta válaszul a nagyszebeni Tribuna című lap –, s nem fontos, hogy a magyarok elismerik-e vagy sem elégedetlenségünk indokolt voltát. De elégedetlenek vagyunk, s egyedül ez az egyetlen fontos dolog, mellyel a trónnak és a magyaroknak is számolniuk kell.”¹²⁵ Később, mikor az első világháború előtti években a magyar uralom alatt élő románok kedvező anyagi helyzetét a romániai sajtó is megállapította, a magyarellenes román vádaskodásokat nehezebb volt megalapozni. Hiszen – mint láttuk – az 1907-es román parasztháború után számos romániai újság beszámolt arról, mennyivel jobban élnek a magyarországi román parasztok a szabad Romániában élő testvéreiknél. 1913 tavaszán a romániai Gazdasági Egyesület vezetői is nyilatkoztak erről. Magyarországon tanulmányozták a gazdasági viszonyokat, s tapasztalataik alapján kijelentették, hogy a magyarországi román parasztok kedvező viszonyok között élnek, s a románok elnyomtatásáról terjesztett hírek nem felelnek meg a valóságnak. Az egyik aradi román újság a nyilatkozatot „megbocsáthatatlan politikai hibának” minősítette, s a bizottságot tudatlansággal vádolta, makacsul hangoztatva továbbra is a magyar elnyomást.¹²⁶

Ha a magyarországi román parasztságnak nem is volt oka a komoly elégedetlenségre, a román értelmiségiek panaszai mögött valóságos sérelmeket találunk. Az állami állások betöltésénél gyakran méltánytalan mellőzés érte őket. Nemegyszer megtörtént, hogy politikai befolyás következtében fontos állásokba oda nem való magyar tisztviselőt ültettek román helyett. 1910-ben Magyarországon 181 788 tisztviselő volt, köztük 6,35% román nemzetiségű,¹²⁷ azaz alig egyharmada az országos román átlagnak. A nemzetiségi arány figyelembe vételével a román tisztviselők számának el kellett volna érnie az összes tisztviselők 20%-át. Ám ebben az esetben a román irredentizmus félelmetes arányokat öltött volna, veszélyeztetve a kiegyezést, a magyar uralmat. A magyar kormányok nem vállalták ezt a kockázatot. Annál kevésbé, mivel a hivatalokban kerestek elhelyezkedést a tönkrement magyar kismesek is, akik a szabadságharcban szívvel-lélekkel részt vettek. Ezek az állami állásokra pályázó románokban nemcsak nemzeti szempontból veszélyes ellenfeleket láttak, hanem egyúttal versenytársakat is, akikkel szemben a kormány pártfogására számítottak. Legtöbbször nem is hiába. Így sok román értelmiségi nem tudott az államnál elhelyezkedni, holott az egyetemeken bel- és külföldön egyaránt sokan végeztek. Ők saját bőrükön érezték a háttérbe szorítást, a hátrányos nemzetiségi megkülönböztetést. A román sajtó magyarellenes tónusának ők voltak a fő hangadói. Miután Magyarországon nehezen vagy egyáltalán nem tudtak igényeiknek

megfelelő módon elhelyezkedni, sokan közülük Romániába telepedtek át, ahol a magyarellenes hangulat fő képviselői lettek.

A magyar kormányok e román megnyilatkozásokat alaptalanoknak tartották. Úgy érezték, az állami hivatalokban éppen elég román nemzetiségű tisztviselőt alkalmaztak. A közigazgatás, az igazságszolgáltatás területén, a minisztériumokban mindenütt lehetett román tisztviselőket találni, fel a legmagasabb állásokig. A vezető állásokban sem kellett nemzetiségüket megtagadniuk. „Legtöbbször magas színvonalú, vitathatatlan személyi tulajdonságok által” jutottak oda – írja előbb említett szerzőnk. Képességeiket elismerték, nemzetiségük nem akadályozta előmenetelüket. A magyar kormányok úgy érezték, ez a tény önmagában is bizonyossága megértő és nagylelkű politikájuknak a románokkal szemben. Tudták, hogy a német és orosz kormányok nem így jártak el az uralmuk alá került nemzetiségekkel. Elzász–Lotharingiában a német közigazgatás első megszervezése alkalmával a németek az összes szolgálati vezető állásokat porosz tisztviselőkkel töltötték be,¹²⁸ – s a cári Oroszország sem kényeztette el román tisztviselőkkel a besszarábiai román lakosságot. Ez azonban az állásra pályázó románokat nem vigasztalta. Igaz, a lendületesen fejlődő magyarországi román gazdasági helyzetben a megélhetési lehetőségek nem hiányoztak. Aki nem tudott állami szolgálatba lépni, az minden akadály nélkül elhelyezkedhetett a szabad pályákon: iparban, kereskedelemben, bankoknál, újságok szerkesztőségeiben. De a mellőzés, háttérbe szorítás keserű érzése megmaradt benne. Annál is inkább, mivel akármerre nézett, mindenütt láthatott olyan románokat, akik magas állami állásukban igen jól érezték magukat.

A román hivatalnokok és szabadfoglalkozású értelmiségiek 1914-ben

Számba véve az 1914-es kimutatásokból az állami vagy önkormányzati állásokban lévő románokat, a következő képet kapjuk:

Budapesten a Magyar Királyi Kúria és Ítéltábla bírói között volt Onaciu Sándor dr., Plopu György dr., Kozmutza dr. és Rosa Silvius dr., Pop József kúriai bírósági elnök 1910-ben hunyt el. A következő évben megjelent román kalendárium így emlékezett meg róla: „Becsületes lélek, tüzes nacionalista volt, aki még ott, azokban a magas körökben is, ahová arravalósága révén jutott, mindig erővel és bátran védelmezte a román nemzet igazságos kéréseit”.¹²⁹ A legmagasabb magyar bírósághoz hasonlóan a minisztériumokban is találunk románokat. A belügyminisztériumban volt Dumbrava László osztálytanácsos, Labeniu Tódor számvevőszéki felügyelő, Diamandi Miklós és dr. Pallade Leontin tolmácsok. A statisztikai szolgálatnál dr. Bud János miniszteri titkár és Lucaciu János tisztviselő. A Pénzügyminisztériumban dr. Dragonescu Titus miniszteri titkár, Nicara János számvevőszéki felügyelő, Moldovanu Gyula, a Pest megyei Pénzügyigazgatóság titkára, dr. Medici György és dr. Dumitreanu Félix fogalmazók. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumban dr. Ionescu Péter miniszteri osztálytanácsos, Papp-Szilágyi Viktor fogalmazó, Cioara György tanácsos, Chizan Miklós és Roșca János revizorok, Tartis György ellenőr, Cristea Romul és Tifan Miklós tisztviselők. Az igazságügy-minisztériumban Lazarel Demeter tisztviselő. A honvédelmi minisztériumban az I. ügyosztályon Aldea Sándor vezérkari százados, a VI. ügyosztályon Abraham Sándor intendáns, a költségvetési osztályon Damianu Otto intendáns, a 20/e ügyosztályon dr. Nicoara Vazul helyettes titkár, a 23. ügyosztályon Pușcariu Gyula fogalmazó gyakornok, Bogyi Traian tisztviselő és Capitan Aurel százados. A földművelésügyi minisztériumban Șerban János miniszteri tanácsos, gazdasági főfelügyelő, Martian Livius főmérnök, Cristea Tiberiu állatorvos, Noaghea Ilarius állatorvos. A minisztériumokon kívül más intézményeknél is voltak vezető állású románok. Így az állami közigazgatási bizottságban Brabat Sándor bírósági elnök, az Egyetemi Könyvtárban dr. Barbul Jenő, a központi vasút-igazgatóságnál hét tisztviselő. Még a várban is voltak románok:

kettő a koronaőrsgben és egy a testőrségben. A közös hadseregben a katonai törvényszék elnöke, Pap Jenő, szintén román volt.¹³⁰

A közös hadsereg a kiegyezés után is jó elhelyezkedési lehetőségeket biztosított a román ifjaknak. Aki értett németül, vagy hajlandó volt megtanulni, azt örömmel fogadták a tisztképző iskolában. A román újságok rendszeresen közöltek hirdetéseket és cikkeket a katonai pálya, a tiszti iskola feltételeiről, kedvező körülményeiről. Nemesyszer kifejezetten felhívták a román ifjakat arra, hogy minél nagyobb számban jelentkezzenek a tiszti pályára. A cikkekből az érdeklődő ifjak sok mindent megtudhattak a közös hadseregben szolgáló románok életkörülményeiről, román nemzeti érzéseik tiszteletben tartásáról, az előléptetésről stb. A Marosvásárhelyen állomásozó 62-es gyalogezred alapításának századik évfordulója alkalmából tartott ünnepségen egy román nemzeti ruhába öltözött, és román nemzeti színekkel felékesített román csapat nemzeti táncokat mutatott be. Előzőleg Nestor Onciu kapitány nagy lelkesedéssel román nyelvű beszédet mondott az ezred román katonáinak. Az ezred fele románokból állott. Onciu kapitányon kívül még négy-öt román tiszt teljesített szolgálatot a Lajos bajor hercegről elnevezett gyalogezredben. A táncokat Alexandru Baies román főhadnagy szervezte és vezette. Az ünnepségen résztvevő herceg és kísérete, valamint a városi és megyei főtisztviselők nagy érdeklődéssel nézték végig a román nemzeti táncokat.¹³¹

A román nemzetiségű tisztek az előléptetésben sem szenvedtek hiányt. A közös hadseregben a legnagyobb rangokat könnyebben elérték, mint a magyarok. A román újságok időnként büszkén regisztrálták a magas rangú román törzstisztek tevékenységét. 1880-ban Pop Leonida naszódai román tiszt már tábornok volt, a következő évben pedig a császári katonai iroda főnöke lett.

1903-ban két román vezérőrnagy teljesített szolgálatot; az egyik Galíciában, másik Erdélyben, román többségű megyeszékhelyen, Gyulafehérváron.¹³² Érthető ezek után, hogy az Erdélyben állomásozó ezredek zenekarai időnként rázendítettek az Ébredj, román, álmaidból című erdélyi román himnuszra.

Mint az említett példák mutatják, a magyar uralom alatt élő románok a közös hadseregben származásuk miatt semmiféle hátrányos megkülönböztetésben nem részesültek. A legfelső osztrák körök nyilvánvalóan bíztak államhűségükben, a monarchia iránti odaadásukban. A közös külügyminisztériumi vezetők szintén hasonló bizalmat előlegeztek nekik. 1894-ben Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter a román Constantin Teodor Dumbát nevezte ki a monarchia bukaresti ügyvivőjének. Dumba később Washingtonba, majd Stockholmba került mint az Osztrák–Magyar Monarchia nagykövete. Román származásáról, Romániában szerzett birtokairól egy erdélyi román újság is cikkezett.¹³³

A monarchia közös minisztériumaihoz tartozó hivatalokban tehát a román nemzetiségű alkalmazottakkal szemben nem nyilvánult meg semmiféle bizalmatlanság. Mint láttuk, a magyarellenes irredentizmust támogató Románia fővárosába 1894-ben, éppen a nagy szenvedélyeket felkavaró memorandum-per idején, román nemzetiségű diplomatát neveztek ki az ottani követség élére. És ezt a kinevezést éppen az erdélyi ősi székely családból származó Kálnoky külügyminiszter eszközölte. Nyilvánvaló ebből, hogy a magyar Kálnoky ugyanolyan bizalommal viseltetett a román Dumba iránt, mint osztrák utódai.

Pedig a magyar érdekek szempontjából a bukaresti követség ugyancsak fontos és kényes állomáshely volt, ahol a követ személyes felfogása és meggyőződése óriási szerepet játszott az események alakulásában. Mindez nem volt akadály a Dumba kinevezésének és későbbi amerikai, illetve stockholmi megbízatásának.

Ugyanígy semmiféle bizalmatlanság sem mutatkozott a magyar miniszterelnökség részéről, akkor sem, midőn az ott létesült fordító osztályon a román sajtóügyi referens állását

született románnal töltötték be. Tőle függött, hogy a romániai és magyarországi román sajtóban közölt anyagból a magyar kormány tagjai milyen tájékoztatást kapnak. Neki kellett mérlegelnie annak az anyagnak a kiválasztását, amit a románul nem tudó miniszterek és intézmények vezetői magyar fordításban olvastak. Ő pedig 1893 végén úgy döntött, hogy a bukaresti szenátusban és képviselőházban napokon keresztül folytatott vita anyagát nem ismerteti a hivatalos körökkel. A vita tárgya éppen az erdélyi kérdés volt, Románia és a Monarchia viszonya, az erdélyi románok követelései, a magyar kormányt par excellence érdeklő román irredenta törekvések céljai és módszerei. Mivel a román fordító a vita anyagát nem fordította le, a kormány tagjai nem szereztek tudomást a román fővárosban lezajlott parlamenti beszédekről, amelyekben pedig – éppen a memorandum-per idején – életbevágóan fontos leleplezések voltak a magyar államban élő románok irredentizmusával kapcsolatban.

Az osztrák–magyar gyakorlattal szemben a szakértők jól ismerték ezt a sovinizta faji módszert, melyet Romániában az összes állami állások betöltésénél használtak. Ott ugyanis a döntő szempont az volt, hogy az illető román születésű fajromán-e vagy sem (român din naștere). Az utóbbi esetben az állásra jelentkező nem számíthatott felvételre. Még a tanulói ösztöndíjak elnyerésénél is elengedhetetlen feltétel volt a román faji származás. Csattanósan mutatta meg e feltétel érvényét az az eset, ami dr. Loebell orvosprofesszorral történt.

Loebell a budapesti egyetemről Bukarestbe költözött Babeș román tudós legkiválóbb tanítványa volt. Bukarestben Babeș első egyetemi asszisztense lett, majd a iași-i egyetemre került, ahol a gyógyszeriant adta elő. Mint megbízott előadó működött, akit az egyetem egyik büszkeségének tekintettek. Végleges kinevezését azonban a román kormány elutasította, mivel nem román, hanem zsidó származású volt. A iași-i egyetem tanárai egységesen felsorakoztak mellette és tiltakoztak a kormány eljárása ellen. Hiába! A kormány nem is hederített a tiltakozásra, sőt egy lépéssel még tovább ment: felszólította Loebellt, hogy előadói állásáról is mondjon le, mert azt született románnal akarják betölteni.¹³⁴

A romániai zsidó és más nem román nemzetiségű lakosokkal szemben alkalmazott faji sovinizmust a magyarországi román sajtó helyeselte. E sajtó képviselői gúnyos szánakozással nézték a magyar eljárást, mely nem tett különbséget az állások betöltésénél a pályázók között faji származás szempontjából. Igen tanulságos az a mód, ahogyan az egyik erdélyi román hetilap jellemezte a magyar állam román eredetű tisztviselőinek szerepét egy államellenes izgatási ügyben.

Egy román eredetű csendőr feljelentést tett nyolc dobrai paraszt ellen, mivel azok több magyarelles dalt énekeltek. „A marosillyei román eredetű albíró továbbítja a feljelentést a királyi ügyészséghez. A dévai román ügyész vádat emel a feljelentettek ellen. Egy román bíró elnöklelte alatt és egy másik román szavazó bíró közreműködésével a tanács elhatározza a vádemelést. Ez ellen a királyi pénzügyigazgató fia, aki apjával együtt szintén román, fellebbezést nyújt be. És ennek az egész bíróságnak, melyet még egy zsidó bíróval egészítettek ki, kellett megmentenie a még nem létező eszmei magyar államot.”¹³⁵

Ez a gúnyos, fölényeskedő jellemzés nemcsak az író faji sovinizmusát árulja el, hanem egyúttal rávilágít az akkori magyar hatóságok sovinizmustól mentes eljárására az állami állások betöltésénél. Csendőr, ügyész, bírósági elnök, szavazó bíró, védőügyvéd – mindenki román volt a magyar állam egyik legfontosabb intézményénél. A cikkíró számára ez a tény szinte érthetetlen volt, hiszen ő ismerte a romániai állapotokat és a magyar szolgálatban lévő románok érzelmeit.

A bíróságokon kívül más területen is számos fontos állást töltöttek be románokkal Magyarországon. Kórházi orvosok, pénzügyi tisztviselők bőven akadtak közöttük, sőt Lugoson a csendőrszárnyparancsnok is román (Rusz János) volt. A kimondottan állami tisztviselők mellett sok volt a választott és megerősített megyei-városi hivatalnok, a falvakban jegyzők és

körorvosok. A román nemzetiségű hivatalnokok 1914-ben, a magyar államvezetés 47. esztendejében sehonnán sem hiányoztak.

A kimutatásban a következő pénzügyi tisztviselőket találjuk: Hobian János brassói pénzügyi számtanácsos, Paptea Jakab brassói adóhivatali ellenőr, dr. Tabacaria Valér lugosi pénzügyi segédtitkár, Petrovics Vazul lugosi számvevőségi főnök, Opra Mihály, az oravicai adóhivatal pénztárnoka, Mirulescu János, a marosvásárhelyi pénzügyigazgatóság tanácsosa, Ignea Vazul és Velicen Győző gyulafehérvári adótisztek, Mureşan Valér, a nagyváradai pénzügyigazgatóság segédtitkára, Cipu János, a sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgató helyettese, Roşescu Zamfréd és dr. Pinteá György, a temesvári pénzügyigazgatóság titkárai. Ezekon kívül még sok alacsonyabb állású román tisztviselő volt a különféle pénzügyigazgatóságoknál.

A román bírák alkalmazásában a magyar állam az 1868:XLIV. nemzetiségi törvény szerint járt el. A bírói állások betöltésére vonatkozólag a nemzetiségi törvény általános előírását a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:IV. törvénycikk még határozottabban kifejezte. Itt ugyanis a 4. § a következő rendelkezést tartalmazta: „A bírói állások betöltésénél különös figyelem fordítandó arra, hogy a kinevezések az első folyamodású törvényszékeknek és az egyes bíróságoknál a 6. és 7. §-ban meghatározott képzettség mellett lehetőleg az alsó folyamodású törvényszéki kerület kebeléből, és az 1868:XLIV. törvénycikk 27. §-a határozmányához képest az illető törvényszéki kerületben lakó különböző nemzetiségi egyénekre való méltányos tekintettel történjenek.”

Az idézett nemzetiségi törvénynek megfelelően a bírói és közigazgatási hivatalokban mindig szép számmal voltak román nemzetiségűek. 1914-ben a kimutatás szerint a bírók között a következő románok voltak: dr. Curucin Honor járásbíró, Felsővisó; Pascu Imre, Szatmárnémeti; dr. Haţiegan Emil tanácsjegyző, berendelt bíró, Kolozsvár; Ancean Sándor járásbíró, Szamosújvár; Szava Mózes királyi törvényszéki bíró, Déva; dr. Pap Miklós járásbíró, Algyógy; Javian Viktor járásbíró, Negru Sebő telekkönyvvezető, Hátszeg; Ancean Viktor járásbíró, Körösbánya; Onucsán Miklós járásbíró, Puj; Mognean Miklós járásbíró, jegyző, Vajdahunyad; Presia Romulus királyi törvényszéki bíró, Muntean Sempronius törvényszéki jegyző, Gyulafehérvár; Papp Romulus törvényszéki bíró, Kolozsvár; dr. Bohoczel Sándor járásbíró, Bánffyahunyad; Muntean Gyula törvényszéki bíró, Miksa Pompeius törvényszéki bíró, Broban Sándor járásbíró, Nagyszeben; Hosszú Elemér járásbíró-helyettes, Szászsebes; Moldován Gyula és Repede György járásbírák, Dicsőszentmárton; Ungur Péter törvényszéki bíró, Kézdivásárhely; Constantinescu Viktor törvényszéki albíró, Székelyudvarhely; dr. Popa György törvényszéki bíró, Arad, dr. Barbura Sever járási albíró, Borosjenő, Radu Tivadar tanácsjegyző járásbíró a temesvári ítélőtáblán; dr. Gozdsu Elek királyi főügyész, Temesvár; Popotiu Emil járásbíró, Detta; Tripán Sándor járásbíró, Karánsebes; Comsia Miklós törvényszéki bíró, Lugos; Radu Aurel törvényszéki bíró, Temesvár; Candrea János járásbíró, Lippa. A felsoroltakon kívül bizonyára voltak még románok a bírói karban, mert ebben a kimutatásban csak a nevek után lehetett következtetni a nemzetiségre. Valójában sok magyar hangzású név (például Pap), vagy éppen szláv hangzású (a -vics végződéssel) román nemzetiségű egyént sejtet, aminthogy egyik-másik, román hangzású neve ellenére is lehetett magyar érzelmű.

A kimutatásból megállapíthatóan 1914-ben vármegyei és városi, úgynevezett önkormányzati román tisztviselők voltak: dr. Száva Aurel szolgabíró, Tövis; dr. Prokupás Illés tiszti ügyész, Arad; Vakuleszku Titusz ternovai szolgabíró (Arad megye); dr. Seridon Leon vármegyei főjegyző, dr. Linul György tiszti főügyész, Gheţie László szolgabíró, Beszterce; Hozsda György főszolgabíró, Óradna; dr. Metianu Jenő tiszti főügyész, Muntean Péter árvaszéki jegyző, Brassó; dr. Micu András tiszti ügyész, Fogaras; Botta Emil szolgabíró, Árpás (Brassó megye); Candrea Valér árvaszéki ülnök, Déva; Gligor Ámosz, dr. Bágya Iván, Rimbás Győző,

Jasza Vazul Hunyad megyei szolgabírók; Serbul Pál vármegyei főjegyző, Lugos; dr. Prostean Miklós árvaszéki ülnök és Argelás Samu főszolgabíró, Bozovics; Csimponeriu János szolgabíró, Resica; Negrea László főispán (Máramaros megye); dr. Mihályi János vármegyei főügyész, dr. Mihalka György vármegyei alügyész Máramarossziget; Stroia István vármegyei főjegyző, Steflea Oprea vármegyei aljegyző, Szeben; dr. Miclea János szolgabíró, Nagydísznód; Dragita Péter főszolgabíró, Szelistye; dr. Baku Róbert szolgabíró, Szerdahely; dr. Felekán Oktáv vármegyei főjegyző, Zilah; dr. Bob Illés árvaszéki elnök, Temesvár; Pincu Kornél szolgabíró, Varsea. – Városi vezető állásokban: dr. Sotiv Konstantin városi főjegyző, Szászváros; Aldea Vazul árvaszéki ülnök és anyakönyvvezető, Cretariu György ellenőr, Szászsebes; Stan Vidrighin városi mérnök, Temesvár; Dreia Miklós tanácsos, városbíró, Abrudbánya; dr. Baku György városi jegyző, Brassó. Román többségű városi vezetőség volt Karánsebesen és Lugoson. Karánsebesen: Bordán Oktáv polgármester és árvaszéki elnök, Dobosan Aurel tanácsos, Dragomir Tivadar főjegyző, Punkov Péter pénztárnok, Andrei József számvevő, Florian Péter adóügyi jegyző, Duru János levéltárnok, Jumanea György városgazda. Lugoson: Fiorescu Döme polgármester, dr. Baltescu János polgármester-helyettes és főjegyző, Kirtza Izsó adóhivatali főnök, Rubian Antal tollnok, Petrovits Miklós ellenőr, Brediceanu Kornél számvevőtiszt, Lupu Traian adónyilvántartó, Calesian Péter közgyám, Milkovits Remus iktató, Damea Adorján és Cserogár Szilárd végrehajtók, Csingitze János városgazda, Damaszkín Sándor mértékhitelítő.¹³⁶

Rendkívül érdekes e kimutatásban a szász–román vegyes lakosságú városok tisztviselői karának nemzetiségi összetétele. A szászok a legritkább esetben engedtek be románt a városi vezetőségbe. Besztercén, Medgyesen, Segesváron a városi vezetőség kivétel nélkül szászokból állott.¹³⁷ Brassóban volt egy pár román tisztviselő, de Szebenben a városi tanácsban a szászok nem akartak egyetlen egyet sem.¹³⁸ Pedig ezekben a városokban a román lakosság száma a kiegyezési korban rohamosan megnőtt.

Néhány helyen, vegyes lakosságú városokban és megyékben, a nemzetiségek vezetői megegyeztek az állások betöltésére vonatkozólag. Ilyen megegyezés történt Szászvároson, Szeben megyében és más kisebb helységeken. A szászvárosi megegyezés 1899-ben jött létre a szászok, magyarok és románok között. Eszerint a városi képviselőtestületben a szászok 26, a magyarok 23, a románok pedig 19 helyet kaptak. A szászok lévén többségben, a mindenkori polgármesteri állást maguknak tartották fenn, az egyik szenátori állásra magyart, a másikra románt jelöltek. A két főjegyző közül az egyik magyar, a másik román volt. A jelöléseket az illető nemzetiség városi klubja vagy tanácsa ejtette meg. A megegyező felek kötelezték magukat, hogy saját népükből nem állítanak jelöltet arra az állásra, amelyik a másik nép számára van fenntartva. A megegyezés következtében sokáig békesség volt a három nemzetiség között. 1907 után azonban a szászok lassanként kezdtek eltávolodni a paktum szellemétől. 1909-ben meghalt a város második szenátora. A megegyezés szerint a románokat illette meg az állás, mivel a második szenátori állásban mindig román volt.

Ekkor a szászok szász jelöltet állítottak, a magyarok románt, de olyat, aki a román klub előtt nem volt népszerű. Ezt a szászok azért cselekedték, mert megijedtek a románok erősödésétől. A románok iszonyúan felháborodtak. „A magyarok – állapította meg a románok szócsöve – tiszta magyar jelöltet nem állítottak, s így a formát megtartották. Nem így a mi szász hazánkiai! Ők, akik miatt a főjegyzői állásban nem a mi emberünk ül, most erőszakkal megrohanták a román állást, és egyenesen szász jelöltet állítottak.” A románok tartózkodván a szavazástól, a szászok győztek, és így a románok részére fenntartott állást szász tisztviselővel töltötték be. „Győzelmük azonban – írja a román krónikás – arcátlan elrablása egy olyan

állásnak, amit ők maguk, leírt és vezetőik által mindnyájuk nevében aláírt szóval a románoknak biztosítottak.” Megundorodva ettől az „állati mohóságtól”, a románok másnap ünnepélyesen felmondták a paktumot, mint amelyet az aláírók, különösen a szászok maguk, sutba dobtak. „Miattuk veszítettünk el mindent – állapította meg tovább –, ami nekünk ebben a városban értékes volt, fizessük hát vissza hasonlóképpen: nekünk mindegy, akár a szászok, akár a magyarok lesznek ezután az állásokban. Mivel pedig a két rossz közül a magyarok nem voltak olyan ragadozók velünk szemben, fizessük ezt vissza nekik, meghagyván számukra a lehetőséget, hogy bármelyik állást megszerezhessék, amelyiket csak kívánják. Ők tehát a jövőben számíthatnak a románok támogatására. A szászok csak akkor szerezhetik meg a polgármesteri állást, ha a magyaroknak nem kell. A románok többet nem követelnek állást a városnál: harcoljanak csak egymással a szászok és a magyarok. A románok a magyarokat fogják támogatni, mert bármit is mondhatnak, de mint paktum-felek a megegyezést velünk szemben nem tiporták lábbal olyan merészen, mint a szászok.”¹³⁹

A következő évben a szászvárosi esethez hasonlóan a szebeni szászok is szembe fordultak a románokkal, és a régebbi megegyezést nem tartván tiszteletben, három román főszolgabíró helyett csak egyet választottak a szebeni megyegyűlésen. A következő években pedig még jobban kiélesedett a helyzet a szebeni szászok és a románok között.¹⁴⁰

A román értelmiségiek a megyei körorvosi állásokból nem voltak kizárva. Láttuk, hogy 1898-ig külföldön (Bukarestben, Párizsban) szerzett orvosi diplomával is lehetett orvosi hivatást folytatni az országban. A nosztrifikáló vizsga után nem romlott a helyzet, mert ennek a vizsgának nem volt buktató célzata. A magyar egyetemeken pedig felvételi vizsgának vagy numerus claususnak híre-hamva sem volt. Sem törvény, sem rendelet, sem gyakorlat nem ismeretes, melynek célja a román nemzetiségű orvostanhallgatók visszaszorítása, vagy éppen a tanulástól és így az oklevéltől való elzárása lett volna. Ilyen természetű panaszt nem találnak a román nemzetiségi sérelmek között. Ellenben az 1914-es orvosi évkönyv szerint a következő román kör orvosokat és járási orvosokat találjuk a magyar állam körorvosi és kórházi orvosai között: Bordia Sándor, Balázsfalva; Ijac Aurel, Tövis; Popa Demeter, Feltót; Bredean Athanáz, járási orvos Mária-Radna; Cucu Vazul, Ószentanna; Hanganutz Miklós, Borgó-Prund; Miron Tivadar, Nagyilva; Titieni Szilárd, Nagyaszó; Tance Teofil, Naszód; Nyes Kornél kórházi orvos, Belényes; Roscu Sándor helyettes körorvos, Geszt; Ternovean Emil, Gyergyótölgyes; Moldovan György, Fogaras; Tertin Titus kórházigazgató főorvos, Fogaras; Negrila Valér, Törösvár; Moldovan Kornél, Boica; Tisu Tiberius, Brád; Motin Miklós kórházi főorvos, Déva; Pareca Leo pályaorvos, Hátszeg; Selariu Jenő, Hátszeg; Robu Miklós, Kőrösbánya; Popa János ny. törzsorvos, Pusztakalán; Dobó Romulus, Szászváros; Markovinovich Viktor vármegyei főorvos, Dragits Ágoston járási tisztiorvos, Vajdahunyad; Kimpian Illés ezredorvos, Kolozsvár; Barlován Péter járási orvos, Boksánbánya; Budintian Virgil tart. honvéd főorvos, Karánsebes; Nămoian Virgil, Mehádia; Petrasko Illés, Nădrag; Mangoica János járási orvos, Grevicebánya; Olariu Valér járási orvos, Teregova; Neagos Péter, Déda; Circa Kornél, Avafelsőfalu; Petrascu János, Nagytalmács; Oana-Moga Athanáz, Szászsebes; Calefariu Miklós, Szelistye; Russan Hilár, Újegyháza; Ostatea Valér, Vármező (Szilágy megye); Chitul Gyula, Bethlen; Domide Leonidas, Dés; Anca Gyula György járási orvos, Kápolnokmonostor; Cârlig Ágoston körorvos ugyanott; Mustea Valér, Magyarlápos; Dian Miklós körorvos és munkásbiztosító pénztári orvos, Buziásfürdő; Peretiu Romulus járási orvos ugyanott.¹⁴¹ A felsorolt megyei, állami vagy félig állami jellegű román orvosokon kívül a románoknak természetesen sok magánorvosuk is volt. Ezek háborgatás nélkül folytathatták hivatásukat; nemzetiségük miatt sem adófizetésben, sem más téren hátrányos megkülönböztetés tárgyai

nem voltak. Amint látjuk, volt néhány román orvos állami kórházban is; ugyanakkor a szászok Szebenben, a románok minden kérése ellenére sem voltak hajlandók román orvost a szebeni kórházba felvenni. A román lapok 1912-ben többször cikkeztek e sérelemről, de minden eredmény nélkül.

A falusi román tömegek egyes csoportjainak állam- és magyarellenes magatartása ellenére sem akadályozták meg a magyar állami hatóságok az első világháború előtti években a román községeket abban, hogy román nemzetiségű jegyzőket válasszanak. Tehát a jegyzői pálya sem volt elzárva a román értelmiségiek elől. Itt-ott a főszolgabíró egyénileg ráerőszakolta a maga jelöltjét a falura, de ez nem volt általános jelenség. Sok helyen azért nem választottak román nemzetiségű jegyzőt, mert a jelentkezők törvényes képesítéssel nem rendelkeztek. Míkor azután valamelyik román – gyakran éppen az illető faluból származó – megszerezte ezt a képesítést, a falu nagy örömmel választotta meg jegyzőjének. Így történt például 1908-ban a Naszód megyei Mägura községben. A községnek körjegyzősége volt, azaz több falu tartozott hozzá. 1873 óta tíz jegyzőt választottak összesen. „E körzet választói – olvashatjuk a román beszámolóból – mindig hivatásuk magaslatán állottak, és a lehetőség, valamint a törvény határain belül, szavazatuk mindig a lelkiismeret szavazata és a lélek parancsa volt.” Ennek ellenére a 35 év alatt megválasztott tíz jegyző közül csak egy volt odaválósí. „Ennek az volt az oka – írja a román újság –, hogy nem voltak törvényes képesítésű embereink, s így mind idegenek közül kellett választanunk.” Végül az 1908-as üresedéskor olyan jelölt pályázott, aki nemcsak, hogy a faluból származott, de az előírt törvényes képesítéssel is rendelkezett. A község román papjai mindent előkészítettek. Elmentek Hozsda György főszolgabíróhoz (szintén román), akinek sok oka lett volna a nehezítésre. Támogatását kérték. Ez nem is maradt el, mert „nagy részben csak egyedül neki volt köszönhető a választás örvendetes eseménye”. Pár zsidó (a román lap beállítása) és néhány magyar érzelmű román pályázó közül a helybeli román jelöltet választották meg.¹⁴² Még egyszerűbb módon, közfelkiáltással választottak román jegyzőt és aljegyzőt egy évvel azelőtt az Abrudbánya melletti Sohodol községben, ahol a választás ugyancsak a főbíró jóakarata mellett zajlott le, a nép nagy lelkesedése közepette.¹⁴³

Ugyanígy történt jegyzőválasztás Burjánfalva Hunyad megyei körjegyzőségben is. Ez Kavecs községben zajlott le. A dévai főszolgabíró „szabadelvű módon, becsületesen viselkedett. Petru Popa románát választották meg”.¹⁴⁴

Útban a világháború felé, a magyar állam és hatóságai nem gondoltak a román nemzetiségű jegyzők számának csökkentésére, áthelyezésükre vagy éppen elbocsátásukra. Még a Romániával szomszédos megyékben sem akartak semmi hasonlót cselekedni. A majdnem tiszta román lakosságú Fogaras megye Románia közvetlen szomszédságában, 1914-ben is szinte egészen román megyei vezetőséggel és nagyon sok román nemzetiségű jegyzővel élte a maga román életét. 1908-ban a szászvárosi román újság örömmel állapította meg, hogy a fogarasi megyegyűlésen „a románoknak majdnem olyan hatalmuk van, mint amilyen volt annak idején nekik Zaránd megye gyűlésén”.¹⁴⁵ A megye jegyzőinek nemzetiségi megoszlása szintén nem lehetett román szempontból kedvezőtlen, mert 1914-ben a megye jegyzői egyletének vezetősége így szerepelt: Elnök: Marinescu János, alelnök: Ursu György, főjegyző: Tulbura János, aljegyzők: Șerban Dániel és Voda János, pénztáros: Felea Máté.¹⁴⁶ Krassó-Szörény vármegyében hasonló volt a helyzet, másutt valamivel gyengébb volt a román számarány, de román jegyzők mindenütt szép számmal akadtak; nevük felsorolása hosszú oldalakat venne igénybe.

A román jegyzők tekintélyes számaránya érdekes helyzeteket idézett elő sokszáz faluban. A legtöbb román falu ilyenformán teljesen román nemzetiségű értelmiségiek vezetése alatt élt. Ezekben a falvakban egyetlen magyar sem volt, aki ellenőrizhette volna a falu vezetését és

életét. A román falut rendszerint az ismert román triumvirátus vezette: a pap, a bíró és a jegyző. A legtüzesebb román napilap, a magyarság ellen legmerészebben izgató Tribuna, kalendárium-sorozatának összes példányait egy ilyen, román nemzeti viseletben lefényképezett falusi triumvirátus csoportképével díszítette. A csoportképen a pap ül, körülötte a bíró és a jegyző, s ezt a kalendárium szerkesztősége ezzel a jellemzéssel hirdette: „Életünkben kiszakított kép” (O icoană ruptă din viața noastră).¹⁴⁷ Valóban, a kalendárium az igazságot fejezte ki, a román falvak százai és ezrei éltek a dualizmus korában tiszta román nemzetiségű értelmiségiek vezetése és irányítása alatt.

Itt-ott, járások szerint néhol több, néhol kevesebb községben volt egy-egy magyar csendőr, állami iskolai magyar tanító, vagy tanítónő. De a legtöbb esetben, különösen 1900 előtt, nem lehetett a román falvakban magyar értelmiségieket találni, néhol 1900 után sem. Sajnos az összes megyéből nem áll rendelkezésre olyan kimutatás, mint amelyet éppen a kérdéssel kapcsolatban a vegyes lakosságú Torda–Aranyos vármegye területéről összeállíthatunk. Itt egy 1914-es kalendárium szerint a nevekből megállapíthatóan 71 falut teljesen és tisztán román értelmiségiek vezettek, anélkül, hogy ezekben egyetlen magyar értelmiségi ember is lakott volna. Például Mezőszentmargitán: jegyző: Vlászta János, bíró: Voda Miklós, görög katolikus pap: Muntean Vazul, görög katolikus tanító: Koman Julian. Alsóvidrán: jegyző: ifj. Vlászta János bíró: Pop Avram, görögkeleti pap: Nikola Gergely.¹⁴⁸ Igen valószínű, hogy ha a vegyes lakosságú vármegye 71 községében ilyen volt a helyzet 1914-ben, akkor Fogaras, Beszterce–Naszód, Hunyad, Krassó–Szörény, Arad, Bihar, Máramaros és más megyék száz meg száz falujában egészen hasonló helyzetet lehet kimutatni. Ez pedig valójában egyértelmű volt a román közigazgatási önkormányzattal.

A vegyes falvak románosodása

A fenti tények érthetővé teszik azt, ami eddig sokak előtt hihetetlennek és megmagyarázhatatlannak látszott: jó pár száz magyar község elrománosodása a 19. század második felében. Egy nagy magyar tudós senki által meg nem cáfolt kimutatása szerint 1850-től 1900-ig Magyarországon, a világ előtt „elnyomó”-nak beállított magyar államban, 309 magyar falu elrománosodási folyamata fejeződött be.¹⁴⁹

A folyamat az osztrák önkényuralom alatt indult meg. A román–magyar vegyes lakosságú megyékben a jobbágyfelszabadítás után sok magyar kisnemes elszegényedett. Kisnemesek, magyar parasztek házai, ingóságai az 1848–49-es szabadságharc eseményei következtében elpusztultak. Mivel a szabadságharc elbukott, az elszegényedett és legyőzött magyarságot a győztes osztrákok további elnyomással gyöngítették. Sok helyen a vegyes lakosságú falvakban a szórványsorba jutott magyarság templomi birtokait is románoknak adták. Románok vezették a falut, a járást, a megyét. 1867 után is nagyon sok helyen ugyanez a helyzet maradt meg, mert amint láttuk, a magyar kormány nem bántotta és nem cserélte ki a román nemzetiségű tisztviselőket. Ezek között pedig bizony sok Vuia Péter volt, aki – az idézett román beismerés szerint – még a kövekből is román csinált. Milyen lehetett tehát a román–magyar lakosságú faluban a magyar parasztek helyzete? Különösen ott, ahol a románok többségben voltak? Román jegyző, román bíró a faluban, román szolgabíró a járásban, román megyei főtisztviselők a megyében. A románok összetartanak, egymást nemzeti alapon támogatják. Ezzel azonban a magyar állam nem törődik, s a román többségű vidéken a magyar társadalom esetleges együttérzése is hiányzik. Azért, mert magyar, sem az államnál, sem intézményeknél nem kap segítséget. Ha pénzre, kölcsönre lenne szüksége, a közelben csak román bank van. Ha mint román fordul ide, rögtön megkapja a kölcsönt, vehet földet, házat; jegyző, szolgabíró, vármegye-

gyei főtisztviselők egyszerre jóakarató támogatói lesznek. Ilyen helyzetben a magára hagyott magyar és a gazdasági, társadalmi és számbeli fölényben lévő román parasztság közül ez utóbbinak volt meg minden lehetősége az asszimilálásra. Élt is bőven vele. Főleg a vegyes román–magyar lakosságú falvak románosodtak el teljes mértékben a dualizmus korában, hiszen az asszimiláció elsődleges feltétele, a fölényesen erősebb gazdasági és társadalmi helyzet a románoknak kedvezett.

E falvak többsége Hunyad, Szolnok–Doboka és Szilágy megyékben volt, de szinte minden megyében előfordult hasonló fejlemény. Ilyen adatokra célzott 1885-ben a Tribuna című nagyszabedű román lap munkatársa, mikor fölényes magabiztossággal megállapította: „Vannak falvak, sőt egész vidékek, amelyek nem voltak románok, ma pedig tiszta román lakosságuk van”.¹⁵⁰ A románok tehát tudatában voltak fölényes gazdasági és társadalmi helyzetük előnyeinek, és kifelé állandóan hangoztatott elégedetlenségük ellenére is jól ismerték az elrománosodási folyamatot. Időnként, mikor imponálni akartak – például az előbbi esetben, és 1906-ban a bukaresti román kiállításon –, el is dicsekedtek vele.

A folyamat láttán önkéntelenül felmerül a kérdés: mi a magyarázata annak, hogy a magyar állam ezt a folyamatot nem akadályozta meg? Hiszen nyilvánvalóan ismerte. Az újságok, egyes szakemberek gyakran ismertették részleteit, feltűnőbb eseteit, s javaslatokat is tettek a helyzet javítására, felhozva időnként más államok, más népek eljárásait. A magyar állam vezetői előtt két lehetőség állott. Az egyik az az eljárás volt, melyet az országon belül a szászok, külföldön az orosz és német kormányok folytattak saját népük javára. A szászok, s az orosz és német állam vezetői az adminisztratív intézkedések és erőszakos eszközök sokféle változatának felhasználásával igyekeztek népük anyagi és etnikai érdekeit biztosítani. A letelepedés megtiltásától a földvásárlás akadályozásáig, állami földvásárlástól tömeges áttelepítésekig, mindent megtettek céljuk elérésére. Eljárásuk lényegileg a 19. század második felében uralkodó liberalizmussal ellentétes volt. A másik út a liberalizmusnak megfelelő teljes gazdasági szabadság, a klasszikus „laissez faire, laissez passer” elvének érvényesítése volt.

Magyarországon belül az erdélyi szászok egyes helyeken a magyarokhoz hasonlóan szorongatott helyzetbe kerültek a román terjeszkedés miatt. Mint egy román szakértő megállapítja, a 19. század végétől kezdve „a nagyobb népszaporulat és az egyre jobb anyagi helyzet következtében” a románok „lassú nyomással kezdtek ránehezedni a szász falvakra és birtokokra”.¹⁵¹ A szászok nem vették tréfára a dolgot. Ahol csak tehették, minden eszközzel akadályozták a románok földvásárlását és szász vidéken való letelepedését. Szépnagy községben például nem engedték meg a románoknak, hogy házat építsenek. Olinea Mihálynak a miniszterig kellett fellebbeznie, amíg az építésre engedélyt kapott. Besenyő községben csak azok a románok építhettek házat, akik áttértek a szászok nemzeti vallására, a lutheri egyházba. Vegyes román–szász lakosságú községekben a szászok az értékesített községi erdők árából a románoknak egy fillért nem adtak.

Szászlekenca községben a románokat ugyancsak minden községi jogból kizárták. A románok a miniszterig mentek panaszukkal. A miniszter el is rendelte a románok jogainak érvényesítését, de a szász helyi hatóság a rendeletet nem hajtotta végre.¹⁵² Más helyeken még cifrább dolgok történtek. Így például Repesz községben. E község román lakói a szomszédos, részben szász község határából csöndes és kitartó szorgalommal évek óta több mint száz hold földet vásároltak meg. A megvásárolt földeket bekertelték, házakat és gazdasági épületeket építettek, facseteteket ültettek. A szászok minden módon igyekeztek akadályokat gördíteni a román parasztság eme terjeszkedése elé. Különböző címeken egyik büntetést a másik után sózták az új román lakosok nyakába. Ámde a román parasztokat nem tudták „elkedvetleníteni”

újonnan szerzett birtokaikról. Ekkor a szászok erősebb fegyverhez nyúltak. 1908. november 21-én mintegy hetven szász gazda puskával, vasvillával, fejszékkel felfegyverkezve megrohanta a román birtokokot. Az összes kerteket szétverték, a szénaraktárakat és más gazdasági épületeket lerombolták, a fákat kivágták. „Csak a tatárok és a barbár hordák idején történtek ilyen dolgok, mint az említett napon” – írta az eset miatt felbőszült román hetilap.¹⁵³

De nemcsak az erdélyi szászok használtak erőszakos eszközöket más fajú nép gazdasági érdekei ellen. Az újságolvasó hazai román paraszt gyakran olvashatott azokról az intézkedésekről, amelyeket a berlini német kormány tett a német uralom alatt élő lengyel parasztok földvásárlása ellen. Az eladásra kerülő birtokot a német állam megvásárolta és németeket telepített oda. Ezenkívül az állam nagy pénzüsszegekkel támogatta a németeket lengyel birtokok megvásárlásában.¹⁵⁴ A szászvárosi román lap ezt az intézkedést „a legátkozottabb rendszabálynak” minősítette. Később a porosz földművelésügyi miniszter törvényt szavaztatott meg a lengyelek földjeinek kisajátításáról. Hiába tiltakoztak ez ellen Sienkiewicz lengyel író felhívására a világ szellemi kiválóságai, a törvényt a porosz kormány több ízben érvényesítette, és a lengyelektől kisajátított földekre németeket telepített.

A magyar gazdaságpolitika

A magyar állam vezetői a legteljesebb gazdasági liberalizmus útját választották. A birtokforgalom szabadságát nem korlátozták még a külföldiek számára sem. Míg Oroszországban és Romániában idegen állampolgárok nem vásárolhattak földet, Magyarországon ezt bárki megtehetette. A román földvásárlásokról készült kimutatásban szerepel például Tzaran Arthaxerxes romániai lakos (Botoșani), aki a Háromszék megyei Magyarbodza községben több mint 6000 hold erdőt vett meg.¹⁵⁵ A román és orosz állam vezetői tehát védték az ország földjét, és azt elsősorban saját népiüknek akarták fenntartani. A dualizmus korabeli magyar kormányok nem így cselekedtek. Eljárásuk román részről csak dicséretet, vádat azonban semmi esetre sem érdemel. Szemrehányás inkább a magyar nép részéről érhetné ezeket a kormányokat. Hiszen a dualizmus korában a magyar nép nyomorúságosabban élt, mint a román. Az Amerikába irányuló kivándorlás sokkal nagyobb arányú volt a magyarok, mint a románok között.

Például az 1906. február végén New Yorkba érkezett magyarországi kivándorlók közül 779 volt magyar, 127 román.¹⁵⁶ A magyarok tehát országos arányszámukat messze túlhaladó mértékben vándoroltak ki, míg a román kivándorlók száma ugyancsak elmaradt az átlagtól. Ez annyira nyilvánvaló volt, hogy a nacionalista román sajtó is foglalkozott vele. „Az Amerikába menők nagyobb számának magyar a nemzetisége, mert nekik a rossz élet nem tetszik, s nincsenek a szenvedéshez úgy hozzászokva, mint mi” – írta a szászvárosi román hetilap, kissé félremagyarázva a jelenség okait. Mint láttuk, a valóságos ok a magyar parasztság nagyobb nyomorúsága volt, akár a napszamosok országos arányát, akár a zálogházak adatait nézzük.

A román földvásárlások és a magyar parasztság térvésztesége, valamint az egyre fokozódó kivándorlás végül is némi telepítő tevékenységre készítette a magyar kormányokat. 1881-től kezdve az első világháborúig összesen 21 telep keletkezett kincstári birtokokon és a törvény által létesített telepítési alap pénzén vásárolt földeken. Húsz esztendő alatt mintegy kétezer ember jutott földhöz az újonnan alapított telepes községekben. A csekély eredmény úgyszólván jelentéktelen, ha összehasonlítjuk az angol, francia, dán és német telepítésekkel, vagy éppen a 309 vegyes magyar–román falu teljes elrománosodásával. A magyar telepítési alapnak az első világháború idején mindössze 700 000 korona pénzkészlete és 7 millió adóssága volt, míg a németek összesen 900 milliót, az angolok 2400 milliót, a franciák 100 milliót és a kis Dánia

57 milliót fordíthattak telepítésre.¹⁵⁷ Nyilvánvaló, hogy a magyar kormányok a nincstelen, kivándorlásra hajló magyar parasztság letelepítését huszadrangú kérdésnek tekintették.

Mikor a székelyek tömeges kivándorlása a század elején megmozgatta a magyar közvéleményt, sokan erőteljes állami beavatkozást követeltek. Igazi segítség csak a földreform lett volna, ettől azonban az összes magyar kormányok – összetételüknél és osztályérdekeiknél fogva magától értetődően – irtóztak és óvakodtak. Ehelyett a tusnádi székely kongresszus és más megmozdulások hatása alatt a földművelésügyi minisztérium megszervezte az úgynevezett Székelyföldi kirendeltséget. Ennek az volt a célja, hogy a Székelyföldön új gabonafajták és állatfajok meghonosításával, gazdasági egyletek alapításával a székelység nyomorát enyhítse. A Székelyföldön élő csekély számú románságnak e kirendeltség mit sem értett, sőt általános érdekű munkájával még hasznára is vált. A kirendeltség azonban csak pár évig működött, mert az első világháború véget vetett munkájának. Ám rövid ideig tartó működése is kiváltotta az egyik román újság irigy és gyűlölködő megjegyzéseit. Noha a székelyek nyomorúsága és elszegényedése valósággal az akkori publicisták közhelye volt, a brassói román napilap kárhoztatta a kormányt, mert az – szerinte – „az elkényeztetett, lusta és gögös székelyeknek” adja az állam felesleges pénzét.¹⁵⁸

Az első világháború harmadik évében egyes hadigazdagok nagy arányú földbirtokvásárló tevékenységbe kezdtek. Összevásárolták a háború alatt elszegényedett emberek földjeit. Ekkor a kormány közbelépett, és 1917 decemberében korlátozta a birtokforgalmat, azaz a további vásárlásokat állami engedélyhez kötötte. Hogy ez nemcsak a románok ellen irányult, azt érdekes tény igazolja. Az erdélyrészi földbirtokrendező bizottság elnöke, ugyanaz a gróf Bethlen István, aki a románok birtokvásárlásairól alapos összefoglaló könyvet írt, az első világháború e végső évében is engedélyezett néhány román kézre történő birtokvásárlást.

A magyar állam románjai tehát a dualizmus korában mindvégig szaporíthatták birtokaikat, egészen az 1918-as összeomlásig.

Végigkísérve a román társadalmi rétegek gazdasági helyzetének és megélhetési lehetőségeinek 1867-től 1918-ig történt alakulását, minden adat egy nagy jelentőségű igazságot bizonyít. Ez az igazság: a román nép nagy tömegeinek, a román középosztálynak és az értelmiségiek igen tekintélyes részének a kiegyezés korabeli magyar állam területén határozottan jó, sőt évtizedről évtizedre jobb gazdasági helyzete volt. Megélhetési lehetőségeit, gazdasági fejlődését a magyar állam és hatóságai nem akadályozták. Ellenkezőleg: nagyon sokszor, kétségbe nem vonható módon – a román határörköségek másfél százezer román parasztjának birtokügyében, a Királyföldhöz tartozó román községek anyagi ügyében, a román mezőgazdaság fejlesztésében, a román bankoknak nyújtott visszleszámlálási hitelben stb. – a románok meggazdagodását, anyagi erőik növekedését jóakaratóan támogatták. A magyar államban élő román parasztság anyagi és társadalmi téren jobb helyzetben volt, mint a román állam vagy a cári orosz uralom alatti Besszarábia román parasztsága. A magyar állam annyira nem tett megkülönböztetést a román és magyar parasztság között, hogy ez utóbbinak Magyarországon nem volt olyan jó dolga, mint a románnak. A románok nemzetiségi alapon működő pénzügyeikkel és más gazdasági szervezeteikkel – egyletek, kaszinók stb. – a gazdasági élet minden területén anyagi segítséget és fejlődési lehetőségeket biztosítottak a románoknak. És csak a románoknak. Ezenkívül a jogegyenlőség és szabadelvű rendszer alapján a román nemzetiség részére a magyar államtól is megkövetelték és megkapták a nekik járó anyagi előnyöket. A magyar parasztságnak ilyen nemzeti-faji alapon működő pénzügyeiti, gazdasági szervezetei nem voltak. A magyar paraszt csak azért, mert magyar volt, anyagi támogatást sehol sem kapott; sem az államtól, sem a magánegyesületektől. Míg a román szervezetek

számon tartották saját népük anyagi helyzetét, és vegyes lakosságú helyeken a kisebbségben lévő szórványait sem hagyták magukra, addig a magyaroknak az 1885-ben alakult Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületen kívül ilyen ügyekkel foglalkozó szervük nem volt. A vegyes lakosságú vidékeken élő magyar parasztság, az értelmiség, a földbirtokosok és a székelyek magyarságuk révén semmi támogatásra nem számíthattak. Az állam és a társadalom ugyanis gazdasági téren a teljes szabadelvűség alapján állott, gazdasági sovinizmust egyik irányban sem gyakorolt. Ellenben – amint láttuk – a románok és szászok egyaránt a gazdasági sovinizmus alapján állottak, s előbbieket a román célokat gazdasági szervezeteikkel, a magyar állam és társadalom jóakarató hozzájárulásával hathatósan előmozdították.

Jegyzetek

1. A „románok” kifejezés mindig a dualizmus korabeli Magyarország területén élő románokat jelenti, tehát az 1848 előtti Erdély és Magyarország megyéiben élő összes románokat.
2. Bărbat.
3. Suci: Probleme ardeleni, 37.
4. Slavici: Românii, 32.
5. Közli Sebess 23.
6. Slavici: Lumea, 65.
7. Slavici: Politică, 27.
8. RB 1903. október 31. Din istoria fondurilor născute.
9. Lásd MT 1898: XVII., XVIII. és XIX. törvényeiket.
10. Erdélyrészi birtokrendezési törvényjavaslat indokolása. Közli Sebess 56-62.
11. RB 1909. 31. sz.
12. Uo.
13. RE 1901. 371.
14. Libertatea 1910. 371 sz.
15. Sebess 63.
16. Enescu – Enescu 32.
17. Pușcariu I. 130-131.
18. TB 1884. július 7./19. 68. sz.
19. TB 1885. január 18./30. 14. sz.
20. Moldovan: Țara, 129-130.
21. Uo. 223.
22. Uo. 241.
23. Uo. 260.
24. Moldovan: Zărandul, 46.
25. Slavici: Românii, 32.
26. Suci: Probleme ardeleni, 37.
27. TB 1890. február 13./25. 34. sz.
28. Cărțile sateanului român 15-16.
29. Uo. 6.
30. Uo. 28.
31. Suci: Probleme ardeleni, 5.
32. Tokaji.
33. Papp [1931] 152. A Telegraful Român beszámolója alapján.
34. Bethlen.
35. LB 1903. 12. sz. Sună dobele, sună.
36. TB 1912. november 19. 40. sz. Luptă pentru pământ.

37. GT 1912. október 18./31.
38. RB 1906. 46. sz. Un salut.
39. RB 1909. 7. sz. Prelegeri economice.
40. Uo.
41. RB 1910. január 23./február 5. 49. sz.
42. GT 1912. október 5./13. Economia.
43. LB 1904. 20. sz.
44. RB 1908. 32. sz.
45. RB 1909. 3. sz.
46. Enescu – Enescu 70-74.
47. GT 1911. január 9./22. Un primar.
48. Voința Națională 1910. szeptemberi száma alapján Papp [1931] 126-127.
49. Dragoș 24.
50. Uo. 47.
51. Uo. 60.
52. RB 1909. 8. sz. Despre insoțirile de consum.
53. Uo.
54. RB 1909. 10. sz.
55. Dragoș 70.
56. Enescu – Enescu 121-123.
57. Foia Poporului Român 1913. április 13-i száma alapján közli Jakabffy: A románok, 260.
58. *A román lap idézi a közmondást: „Domn mai bun ca Ungurul, nu-i.”
59. RB 1909. 9. sz. În atențiunea cărturarilor noștri.
60. RB 1903. január 18./31. 3. sz.
61. RB 1903. február 28./március 14. Questiones perpetuae.
62. RB 1903. 1. sz.
63. RB 1909. február 21./március. 6. Cum ne judecă străinii?
64. Suci: Probleme ardeleni, 10.
65. Balogh P. 1036.
66. LB 1911. 36. sz. Unde au fost bunii români.
67. TB 1907. március 8. 21. sz. Un prefect model.
68. TB 1907. március 11. 24. sz.
69. Uo. Cuvântul profesorului universitar de la Iași C. Stere în chestia țărănească.
70. LB 1907. 14. sz. Revoluția din România.
71. CP 1908. 120, 141.
72. TB 1907. március 21./április 3.
73. Iorga beszéde. MO 1907. június 29.
74. *A magyarországi román nacionalizmus ismert jelszavait („Soarele pentru toți românii la București răsare”) Slavici román író fogalmazta meg először a nagyszebeni Tribunaban, 1884-ben.
75. Az NR 1907. július 15. számára hivatkozó levelet és Iorga válaszát közölte Slavici: Închisorile mele, 30-34.
76. UNI 1911. augusztus 22. Közli Jakabffy: A románok, 5.
77. NR 1912. január 30; Jakabffy: A románok, 8.
78. AD 1918. december 10; Jakabffy: A románok, 10-11.
79. Lupaș: Istoria bisericească, 224-226.
80. OSE 1931. 322.
81. CP 1908. 152-154.
82. GT 1897. január 4./16. 3. sz.
83. Suci: Clasele, 18.
84. PT 1920. december 3. Comerțul în Transilvania.
85. Slavici: Românii, 37.
86. Slavici: Lumea, 85-87.

87. Colan 106. Ugyanitt (149-162) részletes adatok a virágzó brassói román kereskedelemről.
88. LB 1908. 14. sz. – és az egész évfolyamban, anélkül, hogy e hirdetésen bárki megütközött volna.
89. T 1928. december 3. Comerțul în Transilvania.
90. T 1896. január 4./16. 3. sz.
91. Az Albinára vonatkozó adatok Petrescu művéből és Revista Economică cím alatt a román bankszövetség hivatalos lapjában közölt mérlegekből valók (évek szerint).
92. E 1918. 36-37., 73., 110., 148., 203.
93. Nicolae 68.
94. Enescu – Enescu 214-215.
95. TB 1912. január 3./16. sz. Economia.
96. PH 1912. január. 21. Szegény Erdélyország.
97. CP 1900. 95.
98. RB 1908. augusztus 2./15. 31. sz. Sine Astra con itur ad astra.
99. LB 1902. 50. sz. O credință falsă, care trebuie stirpită din popor. Az aláhúzás a cikk szerzőjétől való.
100. *Például Vaida 1923. évi Buzău-i beszéde; Vö. Slavici: Închisorile mele.
101. Tokaji 17.
102. Suci: Clasele, 11.
103. GT 1912. május 1./14. 95. sz. O grea problemă.
104. Slavici: Lumea, 33.
105. GT 1869. 23. sz. Cronica externă.
106. Pușcariu I. 116.
107. LB 1904. 34. sz. Falnicul Zărand.
108. GT 1897. 48. sz.
109. GT 1869. 79. sz. Urmărite încrederei românilor. Aláhúzás a cikk szerzőjétől.
110. A magyar királyi belügyminisztérium tiszti névtára 110-111.
111. Uo. 113-114.
112. Pușcariu I. 156.
113. Uo. 136.
114. Uo. 156.
115. Uo. 43.
116. GT 1869. 22. sz. Discursul d-lui dr. Iosif Hodoșiu.
117. GT 1872. augusztus 26./szeptember 7. Baia de Crișu című felhívás.
118. Pușcariu S. 12.
119. Az Athenaeum nagy képes naptára.
120. TB 1884. december 14./16. 195. sz.
121. Pușcariu S. 26.
122. Uo. 27.
123. A magyarországi községi és körjegyzők évkönyve az 1884/85. évekre.
124. BI 1929. június 28. De după culise.
125. TB 1884. október 23./november 4. 154. sz.
126. RO 1913. május 10; Jakabffy: A románok, 206.
127. Suci: Problema orașelor ardeleni, 42.
128. L'Alsace, Lorraine et l'Empire Germanique.
129. CP 1912. 181. Morții noștri.
130. CP 1914. 102-105. Conspectul românilor din Budapesta după profesiune.
131. TR 1898. 80. sz. Unsera braven „ficerii”.
132. LB 1903. 16. sz.
133. GT 1913. 45. sz. 3. Un român – ministru plenipotențiar al Austriei.
134. Barna: Románia nemzetiségi politikája, 33.
135. LB 1903. 16. sz.
136. Közigazgatási nemzeti kalendárium 164-165.
137. Uo.

138. LB 1911. 2. sz. Epistola deschisă.
139. LB 1909. 38. sz. Dragii noștri Sași!
140. LB 1913. 52. sz. Dreptate săsească.
141. Pesti.
142. RB 1908. 9. sz. De pe apa Ilvei.
143. LB 1907. 6. sz. Alegerea de notar.
144. LB 1909. 1. sz. Alegerea de notar.
145. LB 1908. 1. sz. Din Țara Oașului.
146. Községi és körjegyzők zsebnaptára 197-199.
147. CP 1914-es naptárainak borítólapjain.
148. EK 1914.
149. Balogh P.
150. TB 1885. 240. sz. Chestiunea naționalităților.
151. Dragoș 127.
152. LB 1906. 2. sz. Rele peste rele.
153. RB 1908. 46. sz. Vandalisa.
154. LB 1905. 51. sz. Din pildele altora.
155. Tokaji 1.
156. LB 1908. 8. sz. Bietul pribegici.
157. Kenéz 122-123.
158. GT 1913. január 1./14. 1. sz. Trecut și viitor.